A SÁGHEGYI ŐSTELEP

KRESZNERICS FERENC KÖNYVTÁR
CELLDÖMÖLK
18087

Dr. Lengyel Pál

Kugyntetos Ferenc Könyvtár tulajdona
110959
Celldömölk
930
L 52
2004 JÚL
Helytörténet

Kiadja: Celldömölk Községi Tanácsa Végrehajtó Bizottsága

Készült 1000 pld. 6,5 (A/5) ív terjedelemben
a Vas megyei Nyomdaipari Vállalatnál,
Szombathely, Kossuth Lajos u. 6. sz. Felelős vezető: Hofmann Miklós
64. 6199

FEJEZETEK

ELŐSZÓ ... 6

ÜDVÖZLÉS ... 7

A SÁGHEGY ÉS KÖRNYÉKE

A táj képe ... 11
A felszín kialakulása ... 14

AZ ŐSKOR

Az őskori telep feltárása ... 27
Újkőkor — rézkor ... 31
A telep az újkőkorban és a rézkorban ... 37
Bronzkor ... 49
A telep a péceli és a későbronzkor között ... 50
Későbronzkor ... 51
A telep fénykora ... 51
A telep bronzművessége ... 60
A kincsleletek ... 69
Koravaskor ... 73
A „grafitos kerámia ... 74
A Sághegy-környéki tumulusok és egy hozzájuk tartozó urnasír ... 79
Késővaskor ... 95
Védjük a sághegyi leleteket! ... 98

ÖSSZEFOGLALÁS ... 101

IRODALOM „A Sághegy és környéke" és „Az őskor" című fejezethez 102

Dr. GÖCSEI IMRE

A Sághegy és környéke

Dr. LÁZÁR JENŐ

Az őskor

című részt lektorálta. Munkájukért ezúton is hálás köszönetet mondok. Köszönetem fejezem ki dr. MOZSOLICS AMÁLIA múzeumi tudományos főmunkatársnak szaktanácsaiért, dr. NOVÁKI GYULA múzeológusnak a szakkönyvek kézbeadásáért, ADORJÁN BÉLA restaurátornak a reprodukciók elkészítéséért, valamint GYŐR—SOPRON MEGYE TANÁCSA V. B. MŰVELŐDÉSÜGYI OSZTÁLYÁ-nak kutatómunkám elősegítéséért és Hofmann Miklósnak e munka sajtó alá rendezéséért.

Ismeretterjesztő munkám fő célja az, hogy Kemenesalja népét megismertesse a táj egyik legősibb településének, a sághegyi őstelepnek a történetével. A leletek egy részének leírása mellett igyekeztem a kor gazdasági és társadalmi képét is megrajzolni. Az egyes korok általános ismertetése után ismertetem mindig az abból a korból származó sághegyi leleteket az ezekről megjelent eddigi publikációk alapján.

Mivel a szakirodalomban néhány fogalom használata bizonytalan, úgy gondoltam, hogy a felhasznált forrásmunkákban szereplő terminusokat kell átvennem. — A korbeosztást „Az őskor" c. fejezet irodalomjegyzékében a 36. sorszámmal jelzett munkából vettem át.

Az irodalomjegyzéket fejezetenként tagoltam, a szövegben a zárójelben levő első (sor-)szám az irodalomjegyzék vonatkozó tételére utal, a második szám pedig az oldalszámot mutatja.

A SZERZŐ

ELŐSZÓ

Több évtizede felmerült az a probléma, hogy sem Celldömölk községnek, sem közvetlen környezetének nincs földrajzi, de történeti leírása sem, kivéve a Porkoláb-féle Celldömölk történetét. Dr. Lengyel Pál, aki „Üdvözlésé"-ben is Kemenesalja mellett tesz hitet, évekig a Celldömölki Berzsenyi Dániel Gimnázium tanára volt, négy tanulmányban szándékozik feldolgozni Celldömölk történetét érintve a környék, elsősorban Ság (Celld. II. kerülete) történetét is.

„A sághegyi őstelep" című tanulmány Celldömölk történetének I. része, amelyben a szerző röviden vázolja a táj kialakulásának történetét, majd kb. i. e. 3000-től időszámításunk kezdete körülig tekinti át a sághegyi telep történetét. — A már készülő II. rész a ró maiak és a népvándorlás korának vázlatos áttekintése után a X. századi magyar nyomoktól 1711-ig adja a két Dömölk történetét a pórdömölki Árpád-kori műemlék részletes ismertetésével. — A már ugyancsak készülő III. részben a szerző az 1711—1867-ig terjedő kort ismerteti. A dömölki mezőn létrehozott búcsújáróhely, majd telep és a két Dömölk története lesz ez. A IV. rész Celldömölk utolsó száz esztendejének történetét tartalmazza majd, amelynek megírásához azonban helybeli szerzők társulása is szükséges.

Úgy gondolom, hogy a tanulmány elkészítéséért köszönetet mondani ezen előszó a legilletékesebb hely, így dr. Lengyel Pálnak, Kemenesalja szülöttének lelkes kutatómunkájáért mindannyiunk nevében köszönetemet fejezem ki.

A tanulmány kiadása, a benne ismertetett régészeti leletek feltétlenül figyelmeztetnek bennünket azonban arra, hogy Celldömölknek múzeumra van szüksége és hiszünk is abban, hogy egy tájmúzeum alapjait Celldömölkön hamarosan le fogjuk rakni.

Celldömölk, 1964. március hó 5. napján.

SZABÓ FERENC
községi tanács vb-elnöke

ÜDVÖZLÉS

Reád emlékezem sitkei őszhajú tanítóm, LUDVÁN JÁNOS, aki a Szülőföldet, a Hazát, az Embert küzdve-szeretni tanítottál, történelmének kutatására elindítottál. Te vittél el engem, — mint kis tanítványodat — először a Sághegyre és Te dicsérted nekem először a dolgos, a munkás, az alkotó Embert.

Köszöntelek Szülőföldem: Kemenesalja, — gyermeki igaz köszöntéssel! Elköltöztem tőled, de soha el nem hagytalak. Fiad vagyok és nem tudnék nem az maradni.

Köszöntelek Sághegy! Szép, sziklákkal ékesített, bokrokkal díszített, ódák szellemét sugárzó kőkoronáddal uralkodni látszottál Kemenesalján. Az évezredekkel dacoló kőkoronádat négy évtized alatt széttörte, elhordta a fejlett technikájú ember. Alacsonyabb lettél és arculatod is megváltozott, de szép, érdekes, nagyszerű vagy így is. Sok régészeti leletet őrzöl még, bánat-űző borod megtermed most is. Mondák, dalok, versek szólnak rólad, amelyeket mi is megőrzünk és továbbadunk az utánunk jövőknek. Monumentális szikláiddal és kivájt krátertölcséreiddel a klasszikusok erejét sugárzod. Évezredek emberének sorsát sejtve a tőled nyert nyugalommal és erővel vallom József Attilával én is:

„Dolgozni csak pontosan, szépen,
Ahogy a csillag megy az égen,
Úgy érdemes."

Győr, 1964. tavasza.

LENGYEL PÁL

A SÁGHEGY ÉS KÖRNYÉKE

A TÁJ KÉPE

Dunántúl nyugati részén a Rába-völgy és a Marcal közötti terület felszínileg két részre oszlik: a fennsík jellegű, vidékünkön 180—190 méter tengerszint feletti magasságú Kemeneshátra — amely a Vasihegyhát folytatása délnyugat-északkelet irányban, és a Rába északkeletre fordulása táján végződik és megy át a 140 méter tengerszint feletti magasságban a síkságba —, valamint a 130—140 méter tengerszint feletti magasságú, a Kemeneshát és a Marcal völgye közötti síkságra: Kemenesaljára, amelyből Celldömölk, Mesteri és Ság (ma Celldömölk II. kerület) között mintegy 160 méterrel emelkedett ki a 291 méter tengerszint feletti magasságú, kettős csonkakúp alakú, elliptikus körvonalú Sághegy, amelynek hossztengelye nagyjából észak-déli irányú (1. ábra). Az utolsó 50 esztendő alatt a bazaltból és bazalttufából álló felső csonkakúpot eltávolították, csak itt-ott maradtak részek belőle, míg a kráterek helyén mélyen belevágtak.

A hegy (2. ábra) alsó része, a lankásabb oldalú csonkakúp átlag 200—210 méter magas, amely üledékes kőzetekből, homokból, homokos kavicsból és agyagból áll. Ezeknek az üledékes képződményeknek kifejlődése és települése a hegy minden oldalán hasonló. Jugovics Lajos 1937-ben erről így irt:

„A bazalttufával határos felső rétegek mindenütt homokból állanak, ennek rétegei közé, a mélység felé sárga, majd kékesszürke vékonyabb agyagrétegek települnek. A homokrétegek közé pedig helyenként kavics, illetve kavicsos homokrétegek ékelődnek. A rétegek települése általában nyugodt, csak a vulkáni képződmények közelében, főleg a hegy keleti oldalán találtam néhány törést, melyek mentén ezek a rétegek csekélyebb dölésváltozást mutatnak, amit a vulkáni működés hatásának tulajdonítok." (7. 1216. old.)

A homokos, kavicsos-homokos, agyagos rétegezettségű alapzatot a kőzettakaró közelében durva kőzettörmelék fedi, majd lefele a kőzettörmelék egyre fogy, finomodik és szoliflukciósan (a szél irányának megfelelően) áthalmozott agyagos, homokos vályogba, a déli, délkeleti lejtőn lejtős löszbe megy át. Az oldalban több különálló

kis domb és karéjszerű kiemelkedés van, amelyeknek alapformáját egy-egy bazalt- vagy bazalttufatömb szabja meg. Különösen az északi, északnyugati és északkeleti oldalon vannak ilyen különálló kis dombok. Mint a későbbiekből kitűnik, ezek a tömbök a hegy felső részének pusztulása, letöredezése révén kerültek a jelenlegi helyükre. — A hegynek ezen az alsó részén már régi idők óta jó bor terem.

A felső, meredekebb oldalú csonkagúla magassága 80—90 méter volt, a 200—210 és 291 méter tengerszint feletti magasság között helyezkedett el. Alkotó kőzete bazalttufa és bazalt volt, amelyet általában 1,5—2 méter vastagságú laza fedőréteg fedett. Az oldalakban itt-ott egy-egy hatalmas bazalttufatömb, vagy bazaltszikla állt ki. A füves lejtőket bokrok tarkították. A hepehupás, de közel lapos tető területe 50 kat. hold volt. Fedőrétegét fű nőtte be, amely között az árvalányhaj is tenyészett.

A Sághegy körül elterülő, lágy hajlatokkal ívelő közel sík terület Kemenesalja, amely a Kisalföldhöz tartozó Győri-medence felé tartó Marcal völgy-kapujának nyugati része. Ennek nyugati széle és a Rába-völgy között emelkedik az Alpok aljához tartozó, északkeletnek alacsonyodó, 190—130 méter tengerszint feletti magasságú fennsíkszerű Kemeneshát, amelynek a Sárvár—Celldömölk vonaltól északra elterülő része a laza erdőfoltokkal, szántókkal és ma csak kisebb legelőkkel borított Cser. A Sághegyről nyugat, északnyugat irányban ennek szőlővel, gyümölcsösökkel borított csipkés oldalait, lankásait, tiszta időben a kőszegi és soproni hegyeket, sőt a Schneeberget is, északkelet-keletre a Marcalt, távolabb keletre a Bakonyt, délkeletre a Somlót (Nagysomlót, röviden Somló, 435 m), továbbhaladva látóhatárunkon az Agártetőt, Hegyesdet, Halápot, Csobáncot, Gulácsot, Badacsonyt, Szt. Györgyöt, a csabrendeki Csucsos-hegyet, a sümegi Várhegyet, majd a zalai hegyeket látni. Dél-délnyugat irányban a közelben van az ugyancsak vulkánikus Kissomlyó (220 m), délnyugatra a Miske-Sitkei-tufagyűrű (a délkeleti részén 189, az északnyugati részén 156 m) és Sitke mellett már a Kemenesháton ülő Herceghegy (230 m), amelyet a nép Hercseg-nek nevez.

A Kemenes név görögből átvett latin szóból származik, amelyet a délszlávok közvetítettek hozzánk. Eredeti jelentése tűzhely, kémény. (Kniezsa I.: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I. második rész 666. old.) A szláv kamen szó kavicsot jelent, a Kemenes elnevezés kétségtelenül ebből származik.

Mintegy 5000 évvel ezelőtt telepedett meg a Sághegyen az ember. Az újkőkor, a rézkor, a bronzkor és a vaskor népeit a kelták, rómaiak követték, ez utóbbiak kb. időszámításunk kezdetétől a IV. század végéig tartották itt fenn uralmukat. A környék szinte

minden falujának határából kerültek elő római kori leletek, így pl. Ság, Mesteri, Kápolna, Kocs, Hetye, Sitke stb. határából. A Sághegyen figyelőhely lehetett, ahova a keleti oldalon szekérút vezetett, amely a mesteri oldalon egy onnan felvezető úttal északnyugat felé kanyarodva érte el a tetőt. (12.) Az V—VI. századi rövid hun uralom és germán fennhatóság után — 568-tól avarok, szlávok élnek ezen a tájon a X. századig, amikor közéjük telepednek a magyarok — Dömölkön X. századbeli magyar sírleletek kerültek elő. (Dr. Holéczy Zoltán szóbeli közlése.) A dömölki templomrom a XII. század óta állja a vihart, falait tatár, török egyaránt pusztította. Apátsága mint művelődési központ fontos szerepet töltött be. — Dózsa parasztcsapatai Somló, Ság és Marcal vidékén tartották magukat a legtovább — 1515 tavaszáig. — Kemenesalja népe a XVI. században protestánssá lesz és a XVIII. század elejéig az is marad, nemessége zömében továbbra is protestáns marad és rebellis szellemét mindvégig megtartja. Ezért lesz Kemenesalja Bocskay, Bethlen, Rákóczi kurucainak, 1849 katonáinak istápoló otthonává. Kis-Cell — ahová a környék lakosai a vásárokra beözönlöttek — „lázadó fészek" volt — Rebellen Nest —, ahogy a német újságok írták az önkényuralom idején. A dualizmus korában Kemenesalja gyermekei közül többen eljutottak Berzsenyi iskolájába, a soproni líceumba — amely kossuthi szellemének kisugárzása révén vált Kemenesalja keményen ellenzéki, függetlenségi szigetté a jórészt aulikus (a királyi udvarhoz hű) Dunántúlon. — Községeinek zöme a Marcal felé lejtő lankásságon — a földrajzi értelemben vett Kemenesalján —, míg kisebb része — Várkesző, Kemenesszentpéter, Pápóc, Kenyeri, Csönge és Ostffyasszonyfa — a Rábára tekintő oldalon van. Nagyrészük a celldömölki járásba tartozik, csak Gérce és Sitke esik a sárvári járásba — Kemenesszentpétert, Várkeszőt, Egyházaskeszőt, Nagygencset és Kemeneshőgyészt a Veszprém megyei pápai járáshoz csatolták.

Az 1673-as portaösszeírásban a következő és a következőképpen írott kemenesaljai községek szerepelnek: Ostfy Asszonyfalva, Csönge, (Olvashatatlan), Vönöck, Szent Miklósfa, Pápócz, Szent Péter, Egyházas Kesző, Gencs, Hőgyész, Szörgény, Pór Magasi, Sömjén, Mihálfa, Tokorcs, Nagy Sitke, Gércze, Miske, Kápolna, Felső és Alsó Kált, Borgáta, Hettye, Kis Somló, Sótony, Nőgér, Széplak, Kám, Cseh (?), Mindszent, Oszkó, Olaszka, Vasvár, Pálfalva, Hosszúfalu, Ságh, Peresztegh, Felső Mesteri. (Szombathelyi Áll. Levéltár, Kemenesaljai iratok 08.) A közigazgatási egység ekkor sem volt azonos a földrajzi tájegységgel.

Napjainkban intenzív kutatómunka folyik Kemenesalja, de fő-

leg a Cser talajának megjavítása, talajviszonyainak felkutatása területén. Vas megye tanácsának közreműködésével a Keszthelyi és Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Akadémia kutatószövetséget kötött, Kenyeriben 40 holdnyi területen kísérleti telepet állított fel. — Sürgős feladat a Marcal menti savanyú talajok megjavítása, valamint a Cseren a vízkérdés megoldása és annak kikísérletezése, hogy itt milyen gabonafajták és takarmánynövények termeszthetők a leggazdaságosabban. (1.) A kutatások eredménye a mezőgazdasági, az öntözési, az ipari, az építkezési stb. tervezéseknél nélkülözhetetlen.

A FELSZÍN KIALAKULÁSA

A Kisalföld medencealjzatát egy délnyugat-északkelet irányú nagyszerkezeti vonal, az úgynevezett Rába-vonal szeli át. Ettől nyugatra ókori paleozoós kristályos pala, keletre pedig középkori, mezozoós (másodkori) kőzetek képezik a talapzatot, amelyeket lesüllyedésük után a Pannon-tenger öntött el és vastag kőzetréteget rakott le rájuk. (3. ábra.) A tenger visszahúzódásával párhuzamosan és utána az egyenlőtlenül emelkedő felszínen a folyóvízi erózió és akkumuláció (romboló- és építőmunka) megkezdte felszínformáló munkáját. Az Ős-Duna, az Ős-Rába és az alpi-kárpáti mellékfolyóik a Kisalföld területén keresztül délnek, a mai Dráva-völgy felé folytak. A Rába a Duna jelenkori medrének kialakulása után is még a Kemeneshát magasságában terítette szét kavicstakaróját.

A medence enyhén hullámos felszínét bazaltvulkáni kitörések módosították. A kitörések helyei a szerkezeti vonalakkal kapcsolatosak. Körössy Lajos térképe szerint az úgynevezett Rába-nagyszerkezeti vonal mentén találjuk a Sitkei-tufagyűrűt, a Sághegyet, a Szergény-Kemenesmagasi-halmot és a Marcaltői-tufamezőt. Szadeczky—Kardoss térképén (14. I. Beilage) a Kissomlyó, a Szergény—Kemenesmagasi-halom és a Marcaltői-tufamező van egy tektonikus mélyvonal mentén. A délnyugat-északkelet nagyszerkezeti-vonalat éppen a Sághegy alatt szeli át szinte merőlegesen az északnyugat, délkelet irányú Kisszőllős—Tihany-törésvonal, amely a Kabhegy, Szőllőhegy, Somló és Sághegy alatt megy át. (7. 1228. old.) Az említett szerkezeti vonalakon kívül említésre érdemes még, hogy a mezozoós talpazat a geofizikai mérések szerint a Sághegy—Celldömölk—Szergény környékén van a legmélyebben, kb. 3000 méter mélységben, míg ezen túl Pápa felé szinte egyenletesen emelkedik, Pápa vidékén már csak 1000 méter körüli mélységben van. Már a Sághegy délnyugati része alatt is 500 méterrel közelebb van a medencealjzat.

A víz és szél által lepusztított, denudált, így különböző magasságú, néhol vízzel borított felszínre hullott a bazalttufa, illetve folyt a bazaltláva. Az itt emelkedő vulkánok: a Somló, Sághegy, Kissomlyó, Miske—Sitke—Gércei-tufahalmok, a Szergény—Kemenesmagasi-halom és a Magyargencs—Egyházaskesző—Marcaltői-tufamező. Valamennyi többször megismétlődő kitörés eredményeként jött létre, talán a Somló legelőbb, mert ennek bazaltja ül a legmagasabban — 270 méter —, valamivel alacsonyabb a Sághegyé, — 210, Kissomlyóé — 195, a Sitkei-tufagyűrűé 160 méter. Kialakulásuk ideje az újharmadkor — (Neogén), annak felsőpliocén időszaka. Az említett peremi tufadombokat jóval fiatalabbnak tartják, mint a Somlót, Sághegyet, az ezeket kialakító vulkáni tevékenységet a Győri-medence süllyedését közvetlen megelőző erőteljesebb kéregmozgásokkal hozzák összefüggésbe, korukat így az alsópleisztocénbe teszik.

A Ság vulkáni működése az izzó állapotban levő finom kőzetpornak, a vulkáni hamunak, a dió-mogyoró nagyságú lávacseppek és kőzetdarabok, a lapilli-tömegek és a vulkáni bombák kiszórásával kezdődött meg, amely mint vulkáni eső hullott a hepehupás, 200—210 méter tengerszint feletti magasságú laza pannoniai-pontusi üledékből álló pliocén felszínre. A törmelékszórás igen nagyméretű volt, de valószínűleg nem volt folytonos, abban megszakítások lehettek. a kitörés hevességét viszont a törmelékszórás eredményeként létrejött bazalttufa anyagának változatossága árulja el.

A bazalttufa tömegek az egykori kráter körül elliptikus alakú hatalmas tölcsérszerű medencét formáltak, majdnem észak-dél irányú hossztengellyel (4. ábra.). A tufarétegek a hegy keleti oldalán két helyen is kihajoltak. A hegy északkeleti részén 15—20 méter volt a tufa vastagsága, a rétegek, mint a hegy egész északi felében, nyugat-északnugati dőlésűek, sok helyen a lávától átitatottak, tömeges szerkezetűek. A délkeleti részén a rétegek délkelet-északkeleti dőlést mutatnak, tehát a hegy keleti oldalán antiklinális szerű felemelkedés állapítható meg, ami a „Szabadság-emlékmű" —, a volt „Trianoni kereszt" — alapzatában kulminál. Általában a délkeleti rész tufarétegei nyugodt településűek, anyaguk erősen homokos és agyagzárványokkal van tele. A Sághegy nyugati felének tufarétegei lankásan dőlnek a hegy centruma felé.

Itt-ott a tufa közt észlelhető agyag-homok szinteket a fekvőrétegből felragadottaknak is tekinthetjük.

Az első kitörés tehát nagytömegű törmelékszórás volt, amelyből a Sághegy tekintélyes vastagságú bazalttufa rétegei keletkeztek. A második kitörés bőséges lávafolyás volt, amely igen nagy tömegű lávát szolgáltatott. Ennek az első lávakitörésnek az anyaga, az „alsó

bazalt", majdnem mindenütt réteges, pados elválású kőzet volt, csak helyenként mutatott rövid, szabálytalan, néha oszlopszerű tömeget. Vastagsága 20—55 m között változott, ami azzal magyarázható, hogy a láva kiömlésekor igen híg volt, így az a tufafelszín egyenetlenségeit kitöltötte.

A második lávakitörés az elsőnél jóval kevesebb bazaltot juttatott a felszínre. Erősen lepusztult rétegeinek vastagsága 10—15 méter között változott. Ezt a kőzetet, a „felső bazaltot" az alsó réteges, pados bazalttól az különböztette meg, hogy mindig szabálytalan, néha méteres átmérőjű tömböket formált, amelyek a hegy északkeleti részén több méter átmérőjű, szabálytalan, oszlopszerű és a Balaton-vidéki bazalthegyek „kőzsák"-jaira emlékeztető tömegben különültek el egymástól. Az alsó és felső bazaltot néha kb. 1 méter vastag lávaréteg választotta el.

A harmadik, egyben az utolsó lávakitörés anyaga nem jutott el a felszínre, hanem az előző lávafolyás már kihűlt bazalttömegének kontrakciós hasadékaiba, üregeibe nyomult és ott mint kristályos szemcsés szövetű kőzet (dolerit) merevedett meg. Ezzel a dolerites telléreket szolgáltató kitöréssel a sághegyi vulkáni működés be is fejeződött. (7. 1219—1224. old.)

A Ság a Somlóval együtt az úgynevezett rétegvulkánok közé tartozik.

A sághegyi bazaltról Erdélyi János Vitális István, Jugovics Lajos és Mauritz Béla tanulmányai alapján a következőket írja:

„A bazalt itt is tufára került és több kitörés hozta létre. A felső részekben értékes durvaszemű, dolerites tömböket találunk, amelyek sokhelyütt miarolites üregekbe mennek át. E dolerites kőzetekben a bazalt elegyrészeinek néha cm-es kristályait láthatjuk: nagy augit kristályok mellett plagioklász, anortoklász és szanidin-táblácskákat, biotit pikkelyeket, olivin-kristályszemcséket, néha tekintélyes nagyságú ilmenit-táblácskákat, parányi magnetit-oktaédereket, gyakran tömegesen fellépő apatit-tűket. A miarolites üregekben a dolerites bazalt elegyrészei szabadon kristályosodtak. E szabadon fejlődő kristályok cm-es méretűek is lehetnek. Az üregekben aragonit is előfordul. Kihegyesedő tűalakú, 2—3 cm-es kristályai pamacsszerűen sugarasan nőttek a kőzethez. Némelyik üregben utolsó képződményként megjelenik augitra, földpátra, vagy ilmenitre telepedve a kalcit. Vannak olyan üregek is, melyek csak kalcitot tartalmaznak. Érdekes, hogy a sághegyi bazaltból teljesen hiányoznak a zeolitok. Az elemzések adatai alapján a kőzet a teralit-gabbroid, illetve esszexit-gabbroid magma-típusba sorozható. A durvaszemű kőzetet Jugovics Lajos „esszexit"-nek írta le és hatalmas darabja a Magyar Nemzeti Múzeum Ásványtárában van elhelyezve." (5. 44. old.)

A legérdekesebbek talán a fennőtt, sárgás, tökéletlenül fejlett vékony táblás labradorit kristályok, amelyek a néha félmétert is elérő pneumatolitos üregekben képződtek. (9. 13—14. old.) Jugovics Lajos külön foglalkozott a sághegyi cordierit tartalmú zárványokkal.

A tektonikus erők hatása a vulkanizmus után sem szűnt meg, süllyedések és vetődések keletkeztek, a mélyből pedig kovasavas és szénsavas források törtek fel, amelyek átitatták a kőzetekben levő fa- és növényrészeket, amelyek opálosodtak, megkövesedtek. Itt említem meg a sitkei Bölönt-eret (2. 148. old.), kis forrást, amely a felszíni formából ítélve fürdőt táplált — talán a rómaiak korában. Vize kis mértékben ma is gyógyító hatású, kénes tartalmú. (Községi fürdővé való kiépítése ezért indokolt, környezetének tudományos megvizsgálása pedig tanácsos volna.)

A környezet, a mai Kemenesalja térszíne tehát a bazaltlepény (5. ábra) keletkezése idején még nem különült el a mai Kemeneshättól, a Rába a felső pliocénben és az alsó pleisztocénben a mai Marcal-medence felett is teregette kavicshordalékát, a térszín ismét töltődött, a legtöbb helyen a hordalék be is fedte a vulkanikus kupokat, halmokat. A bazaltvulkánosságot tehát akkummlációs periódus (felhalmozódási időszak) követte. A pannóniai térszín, amelyre a bazalt telepedett, feltöltődött, tengerszint feletti magassága tetemesen megnőtt. Ennek bizonyítéka pl. az, hogy a Rába-kavics a Nagysomlón 160, a Ságon 80, a Kissomlyón 25 méterrel magasabban van a vulkáni működés idején levő pontuszi térszínnél. (14. 148. old.) Itt-ott ma is felsőpliocén-alsópleisztocén Rába-kavics fedi Sitkénél, Gércénél, Magyargencsnél, Egyházaskeszőnél is a vulkánikus kőzetet. Sitkénél agyagos-homokos rátelepülés is van (Melegdomb—Köves). Azonban a térszínt, a Kisalföld többi részéhez hasonlóan, itt is módosíthatták fiatal kéregmozgások, gyűrődések, vetődések is!

A vulkáni működés után tehát legalább 80—160 méter vastagságú hordalék rakódik le vidékünkön, amely a bazaltkupokat is befedte. Ezen a térszínen alakult ki az a folyamredszer, amelynek nyomait a magasan talált hordalékmaradványok őrzik. Ezután legkevesebb 150 méter vastagságú rétegkomplexumot távolít el az erózió, ami által a felső pliocén térszíne kb. 90 métert esett. Ez a denudáló folyamat (lepusztulás) csak a pleisztocén középső részében kezdődik meg.

A pleisztocén középső és fiatalabb részében a Győri-medence

Kisfaludy Ferenc Könyvtár tulajdona
110959
Celldömölk

besüllyedt, a környező területek emelkedése, illetve süllyedése következtében a Rába folyása északnyugatra tolódott el, majd bevágódott mai völgyébe. (A pleisztocén négy szakasza közül a harmadik és negyedik között — Mindel—Riss — tűnik fel az ember mintegy 500 000 évvel ezelőtt.) A mai Marcal-völgykapu területe nem süllyedt le, így abba a Marcal bevágta magát, majd a meginduló denudációs folyamat révén kialakult völgykapu területéről tehát mintegy 120—160 méter vastagságú réteg szállíttatott el, tehát több, mint amennyi az utolsó akkummlációs időszak alatt lerakódott. Így a vulkánok alapzatai kiemelkedtek környezetükből. (Lásd: 5. ábra.)

A víz és a szél pusztította a lávatakarókat is. A lávapajzs veszített magasságából, peremei elvékonyodtak, elkoptak, elszállíttattak, itt-ott, ahol a pajzs széle alól lepusztult a kőzet, letöredeztek, és a kialakuló mélyebb szint felé lecsúsztak. Ilyen lecsúszott tömbök találhatók a Sághegy oldalán is. (6. ábra.)

A pajzsvulkánt körülvevő laza kőzetek lepusztulásával a lávatakaró környezete fölé emelkedett, így a hegy környezetéhez viszonyított — relatív — magassága megnőtt, a lávapajzs széleinek letöredezésével alakja csonkakúp lett. Minthogy az így kialakult hegy alapzata az egykori térszín magasságát mutatja, az ilyen hegyet tanúhegynek nevezzük.

A Sághegyen kívül vidékünk tanúhegyei az említett vulkánok mindegyike — sőt magát a Kemeneshátat is így foghatjuk fel, amelynek szélei a kavicstakaróhoz, homokkősávokhoz igazodnak, ezek védték meg a lepusztulástól. (A sitkei Kishegyen építésre is alkalmas homokkövet is találnak.)

A kemenesaljai tufahalmok közül érdemes a Miske—Gérce—Sitkei-tufagyűrűről külön megemlékezni. A környéken ennek bazalttufája kezdődik a legkisebb tengerszint feletti magasságban. A tufarétegek a kráter belseje felé dőlnek. Lóczy a pontusi anyag kimosatásával beálló süppedésnek tudja be a rétegek dőlését. Ferenczy a következőket írja róla:

> „A forma kialakulását Hofmann a talppont laza anyagának utólagos összeroppanásával magyarázza, ami a hamukúp rétegeinek a központi csatorna felé irányuló dőlését eredményezte... Én nemcsak az egykori tufavulkán remek romját látom a kemenesaljai tufagyűrűkben, hanem azokban, elsősorban a sitkeiben a Campi Flegrei rövid idő alatt felépült, monogén gyűrűs vulkánjainak mását látom, amelyekben esetleg éppúgy, mint Lago di Averno-ban kis krátertavak is keletkeztek." (6. 33. old.)

A feltételezett egykori krátertavat kitöltő üledékben folyami kavicstakaró foszlányai is megtalálhatók. A bazalttufában is található kavics, de ezek más jellegűek, a mélyből felragadottaknak is tekinthetők.

Figyelmet érdemel az a tény is, hogy az egyes helyeken éles metszésvonal mentén a bazalttufa rétegek lezökkentek, valamint a tufagyűrű és a Hercseg között levő süppedék is. A környékhez viszonyítva az egész tufagyűrű lezökkentnek látszik.

Az ember a Sághegy bazaltjának pusztítását már az őskorban megkezdhette, amikor azon megtelepedett, és tetejét egyenletesebbé igyekezett tenni. A XVII. század elején a Sághegy köveiből építik újjá Sárvár várát, de még a múlt század 80—90-es éveiben is csak a tetőről leomlott bazaltot és bazalttufát bányászták. Különösen az északnyugati, Felsőmesteri felé néző lankás oldalon keletkezett így néhány nagyobb kőfejtőgödör. A hegy kőzettakarója még szinte érintetlenül megvolt. Tulajdonosai a vépi Erdődy grófok voltak, akiktől 1911-ben 50 évre bérbe vették a hegyet, majd létrejött a „Sághegyi Bazaltbánya R. T." A szerződés értelmében 50 év eltelte után a bánya felszereléssel és épületekkel együtt visszakerült volna az Erdődyek kezére, akik aligha gondoltak arra, hogy erre az időre „elfogy" a Sághegy, hogy ekkor már a kráterekből fogják szedni a bazaltot. (7. ábra.)

A bányaépületek a hegy keleti oldalán kb. 200 méter tengerszint feletti magasságban helyezkedtek el, ebből a magasságból a kőtörő berendezéstől kiindulva siklópálya vezetett a hegy lábáig. Századunk közepére a bánya kimerült, a további termelés már nem volt rentábilis. Az üzemet Uzsára telepítették, ma csak a helyi szükségletre törik a szépségétől megfosztott hegy bazaltját és fejtik bazalttufáját.

A táj talajának anyakőzete az itt-ott előbukkanó felsőpannóniai agyag és homok, asti faunás keresztrétegzett folyami homok, a Rába és Marcal negyedkori kavicstakarója, valamint a süllyedékeket borító öntésanyag. A felszínről lefutó vizeket, valamint a források vizét a Cinca patak gyűjti össze.

A Sághegy a keleti pusztai flóra legnyugatibb képviselője, környezetén pedig az egykori cser-tölgy erdők, az alluviumok lápi-réti vegetációja kis területre zsugorodott össze.

A Sághegyen hasznos lenne bizonyos tereprendezés, fásítás, meghatározott jelzésű turistautak létesítése. — Igen jó lenne a tetőn, vagy az oldalban, vagy a közelben fürdésre is alkalmas tó létesítése. — Az előkerült és megmaradt, eddig ismertetett régészeti lele-

tek összegezett ismertetését a következőkben adom. Szükséges lenne a tervezett tájmúzeum létrehozása mellett a bányatechnika fejlődését is tükröző eszközök és a bányászásra vonatkozó fényképek összegyűjtése, kiállítása és a bánya történetének ismertetése is. Hasznos lehetne egy olyan ismertetés elkészítése is, amely a hegy jelenlegi állapotát, szinte minden sziklatömbjét leírja, ismerteti.

1. kép. A Sághegy környéke

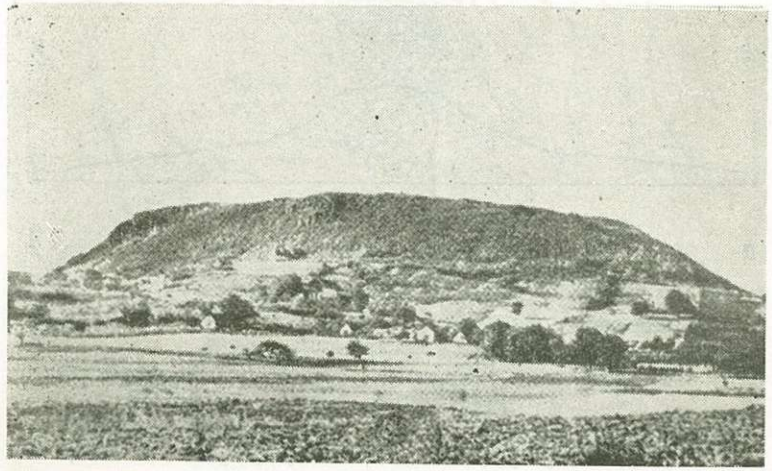

2. kép. A Sághegy a bazaltbányászás megkezdése előtt (Jugovics L. után)

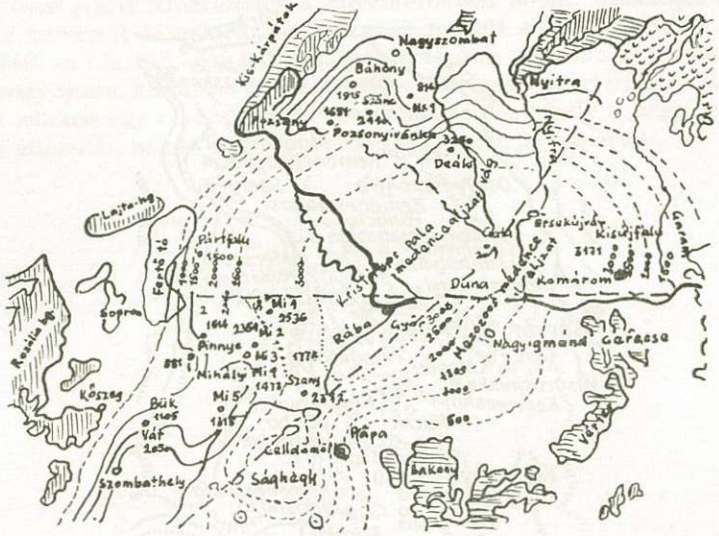

3. kép. A Kisalföld mélyszerkezeti térképe (Körössy L. után)

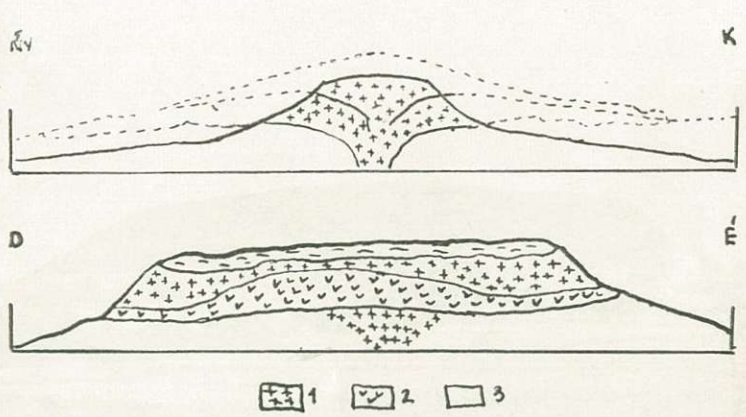

4. kép. A Sághegy bazalt romvulkánja (Jugovics L. után)
1 bazalt, 2 bazalttufa, 3 homok-agyag

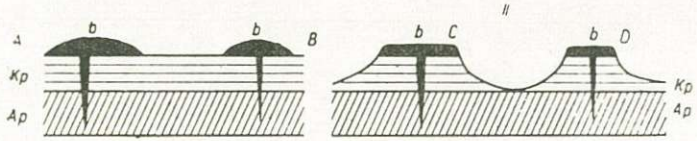

5. kép. Lávapajzsok Tanuhegyek (Pécsi M. után)

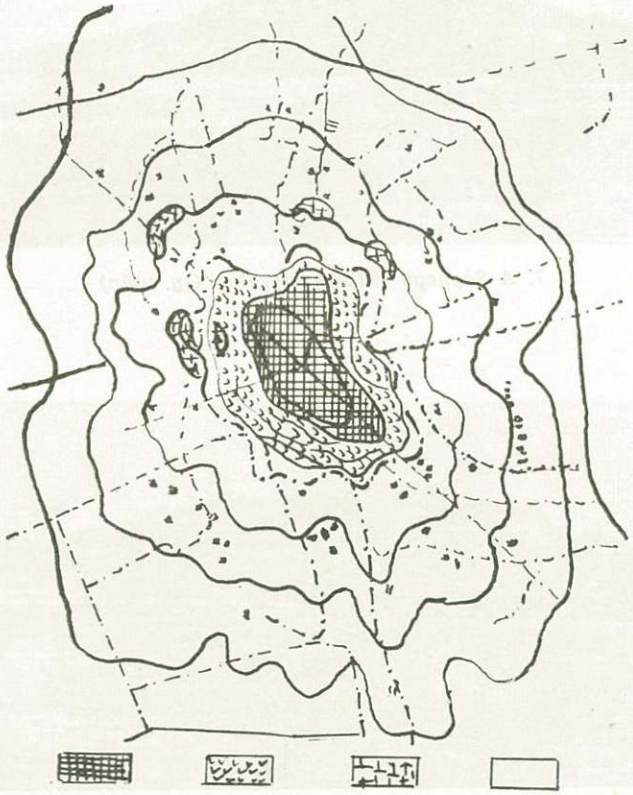

bazalt bazalttufa letört darabok homok-agyag

6. kép. A Sághegy geológiai térképe (Jugovics L. után)

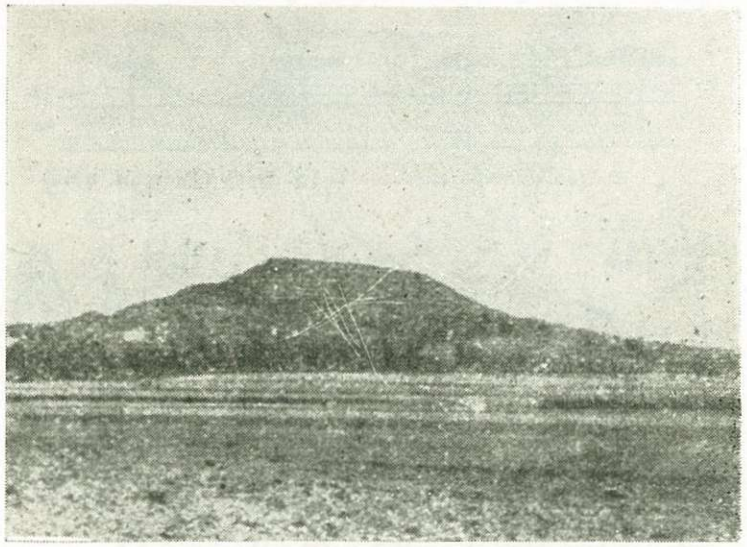

7. A Sághegy 1932-ben (Wéber Gy. után)

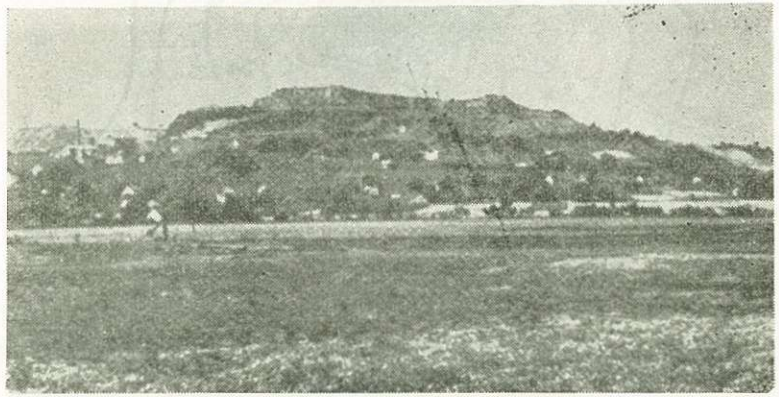

8. kép. A Sághegy maradványának képe 1937-ben (Erdélyi J. után)

AZ ŐSKOR

AZ ŐSKORI TELEP FELTÁRÁSA

A sághegyi telep a somlóihoz és a Balaton-környéki dombok telepeihez csatlakozik. Az első állandó telep i. e. 3000 körül az újkőkorban jöhetett létre és a koravaskor vége, a kelták betörése — i. e. 350 — után nincs többé állandó telep a Sághegyen. A közbeeső 2500, 2700 év leletei nem mutatnak folytonosságot, így valószínű, hogy a telep időnként elnéptelenedett, vagy talán egészen meg is semmisült. Az egykori telep tárgyi maradványai, leletei egyre pusztultak, fogytak. Az idő mellett az ember volt a legtöbb lelet megsemmisítője — a szőlőmunkások, a faültetők, a pinceépítők, de legfőképpen a kőfejtők, illetve a kőbányászok.

Nem ismeretes, hogy mikor és ki őrizte meg, vagy kezdte gyűjteni először a sághegyi leleteket. A bazaltot 1911 után kezdték gyors ütemben kitermelni, de az őstelepnek a bányászással kapcsolatos feltárása csak 1931-ben kezdődött meg, az előző 20 esztendő alatt azonban a telep nagyobbik része már megsemmisült, az épen maradt leleteket széthordták, azokat szerencsés esetben elküldték múzeumba, vagy iskolák, vagy magánszemélyek megőrizték, gyűjtötték. — A magángyűjtők között élenjárt dr. Holéczy Zoltán főorvos. Tájmúzeum létrehozását is tervezték 1932-ben, de a terv nem valósult meg. Rajongó gyűjtője a leleteknek Kovács István Celldömölk, II. kerületi lakos is.

A leletanyag zömének megőrzője, feltárója és tudományos feldolgozója dr. Lázár Jenő gépészmérnök volt, aki így emlékezik vissza leletmentő tevékenységére:

> „Amikor az 1920-as évek közepén mint mérnök a bányához kerültem, igen gyakran tapasztaltam, hogy a lerobbantott kőhalmokból egy-egy bronztárgy, cserépedénytöredék, agyagkorsó stb. került elő. Világos volt tehát, hogy a hegy nagykiterjedésű, lapos tetejének földrétege őskori település maradványait őrzi." (12. 23 old.)

Erre az időre azonban a tető keleti részének fedőrétege már el volt távolítva, és a benne rejlő őskori leletek túlnyomó része megsemmisült. A hegytető nyugati oldalának leleteit az 1930—38-ig terjedő időben dr. Lázár Jenő tárta fel.

A leletek a hegy felső részén, oldalain, sőt a síkság közelében is előfordultak. A magánosok és az iskolák által összegyűjtött leleteket is érdemes lenne összegyűjteni, talán most még legalább egy részének előfordulási helyéről, körülményeiről is tudnának megőrzőik felvilágosítást adni. Sajnos, a legtöbbről nem ismeretes, hogy milyen leletegyüttesben, a talajban milyen mélységben, helyzetben, egymásmellettiségben, rétegsori egymásutániságban helyezkedtek el. Ezekre a leletekre csak újabb ásatások eredményei alapján derülhet fény — esetleg talán a somlói telep feltárása idején. Különösen érvényes ez a kő- és csonteszközökre, de a kerámiára is.

A leletek legnagyobb részét dr. Lázár Jenő magángyűjteménye — a Lázár-gyűjtemény — őrizte Celldömölkön, amelynek anyaga — kb. 9000 db — 1949-ben a Magyar Nemzeti Múzeumba került.

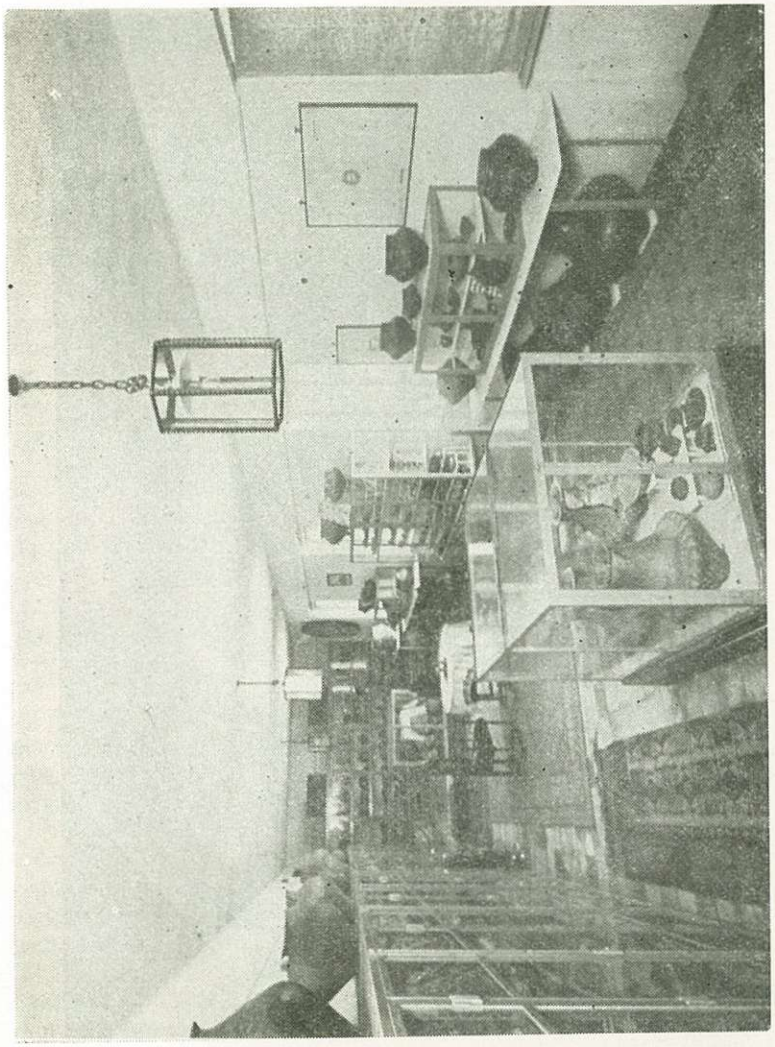

1. kép. A Lázár-gyűjtemény (Egykorú felv.)

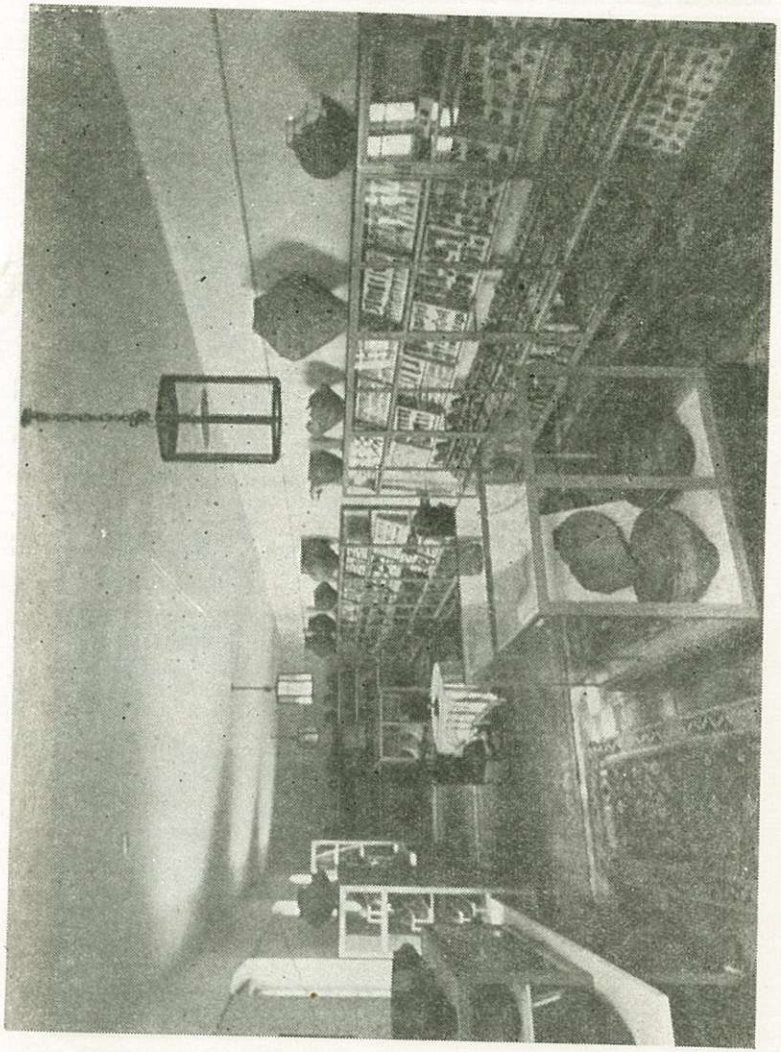

2. kép. A Lázár-gyűjtemény (Egykorú felv.)

ÚJKŐKOR (i. e. 4000—2500.)

RÉZKOR (i. e. 2500—1900.)

Az ember legrégibb története az őskőkorban (paleolitikum) játszódott le, amely az ember megjelenésével mintegy félmillió évvel ezelőtt kezdődött és kb i. e. 8000—7000-ig tartott. Ez a kor földtani szempontból a jégkorszakba tartozik, amelyben négy erős lehűlést (glaciális) választott szét három felmelegedett (interglaciális) időszak. Ezen belül is még több kisebb ingadozás volt. Az ember — a munkaeszközt készítő és azzal céltudatos munkát végző lény — a jégkorszak négy szakasza közül a második—harmadik közötti (Mindel—Riss) jégmentes időben tűnt fel. Ez az ember sokkal jobban függött környezetétől, mint a későbbi korok civilizált embere. A megélhetésért, a fennmaradásért folytatott harca csak úgy lehetett eredményes, ha azt nem egyedül végzi, hanem csoportosan együtt, ha társadalmat alkot. Élelmét főleg vadászattal és a természetben készen talált táplálék gyűjtésével szerezte meg. Telepei barlangokban, löszterületeken és folyók teraszain voltak.

Magyarország földjén száz—százötven ezer évre mutatnak vissza az emberi megtelepedés nyomai. Eddig mintegy 80 őskőkori lelőhelyről tudunk. A Bükk, Pilis, Gerecse, Bakony barlangjaiból, a Dunakanyar magas löszteraszairól és Dunántúl löszvidékeiről ismeretesek az őskőkori ember életének tárgyi maradványai.

A bükki Lambrecht Kálmán barlang leleteinek korát száz— százötvenezer évre becsülik, a Subalyuk-barlang és a Tatai-őstelep a neandervölgyi ember emlékeit őrzi. Harminc—negyvenezer évvel ezelőtt ugyancsak a Bükkben éltek az őskőkori szeleta és az aurignáci kultúra hordozói. A dunántúli barlangokban élő csoportok egyik lelőhelye a lovasi festékbánya. Ez a mintegy harminc—negyvenezer éves lelőhely ez idő szerint a legrégibb ismert bánya. A Balatontól délre, a Ságvár melletti lösz területen 18 ezer évvel ezelőtt élt vadászok telepét tárták fel — a Szekszárd melletti lelőhely a jégkorvégi — tíz-tizenötezer éve élt halászokról tudósít. (7. 15. old. — 36. 17—18. old.)

Magyarország területén őskőkori sírokat eddig még nem ismerünk, csak csontvázmaradványokat. A külföldi példák azt mutatják, hogy az őskőkor embere halottait zsugorítva temette el.

Az átmeneti kőkor a geológiai jelenkor első évezredeiben — i. e. 8-7000—4000-ig — játszódott le és átmenetet képez az őskőkor és az újkőkor között. Az éghajlat mérsékeltre szelidült, a lombos növényzet gyorsan elszaporodott. A pattintott eszközök mellett már megjelentek a csiszolt eszközök is. A vadászatban az íj és a nyíl jutott döntő szerephez. E kor embere már felfedezte a növénytermesztés fogásait, és megindult a föld kezdetleges megmunkálása is. Így kezdett kialakulni az élelemtermelés, amelynek általánossá válásával új kor kezdődött, az újkőkor. A primitív kapás földművelést, és az állattartást egyidejűleg, egymás mellett űzték, a földművelést a tejgazdasággal egészítették ki, de jelentős szerepet játszott a gyűjtögetés, a vadászat és a halászat is. A gazdálkodásnak ezt a formáját — amely Közép-Európa újkőkorára jellemző — parasztinak nevezzük. Ez a gazdálkodási forma divott a későrézkori péceli korban is.

Az újkőkor és a korai fémkor embere a következő gabonafajtákat termelte: árpát, búzát, rozsot, továbbá lencsét, borsót, mákot, kölest, lent és lóbabot — ez utóbbi háromnak azonban csak a bronzkorban lesz nagyobb szerepe. Ezeknek a növényeknek nagy része és a tenyésztett állatfajták zöme a Földközi-tenger keleti medencéjének vidékéről, zömmel Elő-Ázsiából származik — ez arra utal, hogy onnan idevándorolt népek honosították meg őket hazánk földjén.

A földművelés első eszközei fából, kőből, csontból készültek, a faanyagú eszközök azonban csak szerencsés esetben maradtak meg, csak a kő- és csonteszközök, illetve eszközrészek álltak ellen a természet pusztító hatásának. Legáltalánosabban használt eszköz a kapa volt, amely állhatott egyetlen darabból is, pl. megtört faágból, amelynek élét gyakran éles kő alkotta, készülhetett agancsból is úgy, hogy az agancsot kiélezték és a közepére a nyélbeillesztés céljából lyukat vágtak, — vagy úgy, hogy az agancsfoglalatba kőéket erősítettek. Kapának tartják a nagyobb méretű, trapézalakú kőbaltákat is, amelyeket vagy átfúrtak, vagy fahánccsal vagy állati hurok segítségével erősítettek a nyélhez, néha pedig fa-, vagy agancsfoglalatba szorították őket. A kaptafa alakú baltákat, és a nagyméretű laposfokú élben végződő átfúrt kőbaltákat általában ekével hozzák összefüggésbe. Ekés földművelés Közép-Európában az újkőkorban azonban még nem volt, ha ezek tényleg eketartozékok, későbbi korból valók — hiszen a kőbalta még a bronzkorban is használatos volt. A

vonókapával, az eke elődjével már szántáshoz hasonló munkát lehetett végezni.

A vetés csak kézzel történhetett. Az érett gabonát letépték vagy kinyűtték, aztán kalászosan, vagy csak a magot tárolták. Erre a célra földbe épített vermek, pincék és agyaghombárok szolgáltak. A kenyérmagvakat őrlőköveken zúzták lisztté, és kovásztalan lepényszerű kenyeret sütöttek.

A szarvasmarha őse az őstulok volt, amelynek két fajtája ismeretes: a korábbi a hosszúszarvú, nagytestű tulok, míg később — a péceli korban — egy rövidszarvú fajtával találkozunk, amely inkább tejelő típus volt. Ez a fajta Európából csak a XVII. században pusztult ki. — A sertés az Európában ma is vadon élő disznó egyenes leszármazottja. — A juhnak is két fajtája volt ismeretes: az egyik az egyenesszarvú tőzegjuh, amely Európában egyes helyeken pl. Korzika, Szardínia és a Kikládok szigetén még ma is vadon élő mufflontól, a másik pedig, a csavartszarvú rézjuh, egyes vélemények szerint a keleti sztyep vidékekről származik. A juhnak nálunk a bronzkortól kezdve lesz nagy a szerepe. — A kecskének ugyancsak két fajtája élt: a szablya-alakú szarvú és a csavart szarvú kecske. A görög szigetvilágról származhattak. — A kistermetű lovak sztyep területről kerülhettek hozzánk, nagyobb szerephez csak a bronzkortól kezdve jutottak. A szárnyasokkal csak a bronzkortól kezdve találkozunk. — A kutya kétségtelenül már a kőkori embernek is a háziállata volt.

A termelt javakat gyűjtögetéssel, vadászattal, halászattal szerzett élelemmel egészítették ki. Gyűjtötték pl. a vadon termő mogyorót, epret, málnát, almát, körtét, szilvát, kökényt, diót, gesztenyét, szőlőt és a zöldségféléket. A nyíl a gyorsan repülő madarak lelövését és a veszedelmes vadak megsebzését, elejtését tette lehetővé. A leggyakrabban őstulokra, szarvasra, őzre, vaddisznóra, barnamedvére vadásztak. A hússzükségletüket még a halászattal nyert hússal egészítették ki. A szigonyok, hálónehezékek sokasága a halászat fontos szerepét igazolja.

Az újkőkorban is tovább élnek a pattintott kőeszközök. Ezek általában kovakőből készültek, amelyeket a melegített kő hirtelen lehűtésével és ütögetéssel formáltak. A szerszámok éleit néha kis szilánkoknak nyomással való leválasztásával, ún. retussal továbbformálták. A pattintott eszközök azonban az újkőkorban csak másodlagos szerepet játszottak, mert az eddiginél fejlettebb termelési mód szükségleteit kielégítő csiszolt eszközök akkor már uralkodóvá váltak. Az élezett kőbalták, kőkapák lehetővé tették a fa megmunkálását, jobb kunyhók építését, erdők irtását.

A kő csiszolása úgy történt, hogy a csiszolandó kődarabot egy kőlaphoz dörzsölték, amelyre előzőleg nedves homokot szórtak.

Az első baltaformát azok a balták képviselik, amelyek még nincsenek átfúrva — ezeket kettőzött ág, vagy végén hasított nyél két lapja közé szorítva használták. A kő átfúrása csak az újkőkor végére terjedt el nagyobb mértékben. A fúrást egy körbe forgatott fából, főként bodzafából való rúd, vagy lyukas csont segítségével végezték el, amely alá nedves homokot tettek. Fel kell tételeznünk, hogy ismerték az íjas furószerkezetet is: a forgatandó fára, csontra rátekerték az íj húrját, és az íj ide-oda huzogatásával a fúró gyors forgásba jött.

A rézeszközök az új gazdasági szükségleteket elégítették ki, sok helyen azonban a rezet követő bronz eszközök képviselik az első fém eszközöket.

A fa-, kő- és csonteszközök, hálók, hálónehezékek, íjak, nyilak, valamint agyagedények készítésén kívül értett az újkőkor embere a fonás-szövés mesterségéhez is.

Az egyes telepek termelt javaikat kicserélték egymásközt. Bár külön mesterség szerinti elkülönülésről, csoportosulásról még nem beszélhetünk, de kétségtelenül a közösségen belül akadtak, akik valamilyen mesterséghez az átlagnál jobban értettek, így főleg azzal foglalkoztak. Egyesek kezén nagyobb mennyiségű kész eszköz is felhalmozódhatott. Az árukat az ősi borostyánkő-utakon és a főleg folyók mentén vezető utakon, vagy a folyókon szállították.

A gyűjtögető, halász-, vadász-, pásztornépeknek — amelyek állandóbban meg nem telepedtek — csak fa-, bőr- és tökhéjból készült, vagy háncsból és gyékényből fonatolt edényeik lehettek. Az újkőkorban a földművelés, a termelt javak tárolása nagyobb, a főzés fejlődése a folyadékot jobban tartó és tűzálló edények készítését tette szükségessé. Ezért indult meg az újkőkor végén az agyagedények készítése — amelyeket az állandó megtelepedés miatt nem kellett szállítaniok, tehát az eltörés veszélye csökkent.

Az agyagedények készítésére a háncsból, gyékényből font, agyaggal betapasztott és tűzre tett edények kiégése útján jöhetett rá az ember. Ezt a feltevést igazolják az agyagedények fonatolást, szőttes mintákat utánzó díszítései. — Készítettek úgy is agyagedényeket, hogy az agyagból hurkákat formáltak, ezeket úgy fonták egymásra, mint pl. manapság a zsombor fonásánál a szalmát, és végül elsimították a hurkák kidomborodásait.

Az újkőkori telepek leletanyagában tároló- és főzőedények, evő-, és ivócsészék, szűrők, kanalak, merítőedények, zsinóron hordozható edények, edényfedők, alátétek, a tűz fölé állítható főzőüstök, agyagmécsesek, sütőlapok, gyermekjátékok és díszedények változatos sokasága fordult elő.

A kerámia az egyes társadalmak életmódjának más maradandó emlékeivel — így pl. a házalapokkal, temetkezési módokkal és szokásokkal, ruházati díszítményekkel — nagy segítséget nyújt a leletek korának meghatározásához, és az egyes népcsoportok elkülönítéséhez, gazdasági és társadalmi életének megismeréséhez. Az edénykészítést, a lakhelyépítést, a temetkezési módot az egymással érintkező és együtt dolgozó emberek társadalma alakította ki, és mint elfogadott hagyományokat veszik át az utódok. Ha egy területen a leletanyagban azonos hagyományok öltenek testet, azok teljesen egységes szinezetűek, kultúráról — műveltségről —, ha az anyag szomszédos régiókból átvett elemeket is tartalmaz, csoportról beszélünk. A leletek azonban arra nem adnak választ, hogy az azonos kultúrájú területek politikai egységeket is képeztek-e. Az sem ismeretes, hogy milyen volt ezeknek a társadalmaknak a nyelve, ismerték-e az írást, hogyan nevezték ők magukat és mások őket. A leletek alapján tehát térben és időben elkülönülő műveltségek (kultúrák) rajzolódnak ki.

A legrégibb dunántúli újkőkori műveltség jellemzője az ún. vonaldíszes kerámia, amelynek népe az i. e. 4. évezred közepén északnyugat felől hatolt be Dunántúlra. Az i. e. 4. évezred végére a vonaldíszes műveltség helyi fejlődése eredményeként kialakult a zselizi kultúra. A rézkor korai szakaszában (i. e. 2500—2300) Dunántúlon az északnyugati hatások alatt álló helyi, valamint a dél felől bevándorolt újabb népek műveltségének keveredése a lengyeli kultúra kialakulását eredményezte. Kerámiájára jellemző, hogy az edényeket piros színnel festették.

A késő rézkor (i. e. 2100—1900) idejére dél felől a péceli (badeni) kultúra népe nyomult előre, amelynek helyi csoportjai alakultak ki, és közülük egyesek a bronzkort is megérték.

A péceli kultúra népének — amely közé a rézkor végén a sághegyi telep népe is tartozott — első ismert telephelye még barlangban volt Baden mellett. Az azóta megismert telephelyek azonban azt mutatják, hogy ennek a kultúrának az embere megtelepedett a síkságoknak az árvíztől nem fenyegetett részein, a folyók teraszain, a magaslatokon, a hegyvidékeken, a fontosabb kereskedelmi utak mentén és a gyógyforrások közelében egyaránt. Különösen kedvelték az olyan területeket, ahol a közvetlen szomszédságban jó termőföld volt. A leletek azt bizonyítják, hogy ahol megtelepedtek, ott hosszú ideig ott is maradtak — itt-ott telepeiket meg is erősítették. Az egyes telepek különálló, egymástól független közösségeket alkottak, de a központi telephelyeiken kívül voltak kisebb telephelyeik is, amelye-

ket valószínűleg csak a melegebb évszakban kerestek fel. Vándorlás tehát csak a kisebb és nagyobb, az állandó és az időleges telephelyek között volt.

Lakóházaiknak kicsinysége arra enged következtetni, hogy kis családi közösségek éltek együtt. A társadalomban bizonyos munkamegosztás volt már, de osztályokra még nem tagolódott, a szokásjog irányította a gyakorlati életet, ennek értelmezése, a magatartás hagyományos szabályainak konkrét esetekre való alkalmazása az öregek vagy a főnökök feladata lehetett.

Ruházatuk állati bőrből és szőttesből, ékszereik csontból, állati fogakból, agyagból és kagylókból készültek. Különösen kedvelték a gyöngyöket, amelyekkel mellüket, hajukat, ruhájukat, különösen ruhaövüket, de a lábukat is díszítették.

A népességének alapeleme a mediterrán elem volt, amely között később — de még a péceli kultúra korában — alpesi elemek is feltűntek. (l. 309. old.)

Ideológiájukról, vallásukról nem sokat tudunk. A földművelő társadalmakban általában az égitestek — a Nap, a Hold — és ezzel párhuzamosan, talán ötvözötten az ősök tisztelete fejlődött ki — ehhez kapcsolódott a nőnek, mint az élet forrásának a tisztelete is. A nő a Földet megszemélyesítő istenanyának, az életnek, a megújulásnak, a folytatólagosságnak, a termékenységnek, az újralevésnek is a szimbóluma volt, de ugyanakkor ez még „gazdasági matriarchátust" is jelképezhetett.

Régebbi kultúrák egységes csontváz-temetkezése után a péceli kultúra népe kétféle temetkezést ismert. A Tiszántúl déli részén, a Duna-Tisza közén és Dunántúlnak nagyjából a Zala folyó—Balaton-vonaltól délre eső területén megmaradt a csontváz-temetkezés. Dunántúlnak ettől északra levő területén és az ország északi részén levő ózdi-visi csoport területén a péceli kultúrával új temetkezési szokás honosodott meg, a halotthamvasztás, az urnatemetkezés. Előfordult, hogy egy helyen egyszerre mind a kétféle temetkezés szokásban volt. Ismeretesek telepbe ásott sírok is, és különálló temetők is.

A hamvasztásos sírok 55—70 cm mélységben voltak. Az urnák — nagyobb tálak, vagy más edények — ugyanolyanok, mint az élelemtartó edények — valószínű, hogy előzően ilyenekül is használták őket. Nyílásukat cserépdarab vagy lapos kő fedi. Néha több követ is tartalmaz a sír. További kutatás dönti el, hogy vajon ezek a kövek egyszerű sírmellékletek-e csupán, vagy valami temetési ritussal függnek-e össze. A sírokban az urnán kívül még más, rendszerint kisebb edények is vannak. A sírmellékletek között ékszer nincs.

A telep az újkőkorban és a rézkorban

A Sághegyen a lakásul szolgáló veremlakások, a földbe mélyített kunyhók a tetőn voltak, vagy közel ahhoz — eddigi ismereteink szerint pl. az északkeleti részen is a korai vaskorban. Lipp Vilmos is, Wéber Gyula is, Lázár Jenő is említ „szokásos jellegű" tanyákat, hamu- és szénréteget, durva művű bütykös fekete cserépedények töredékeit, kiásott kunyhók agyagtöredékeit, kunyhók maradványait, tűzpadokat, kunyhók szomszédságában lelt kincseket, de hiányoznak a kunyhók pontos leírásai — csak annyit tudunk róluk, hogy falukat agyaggal betapasztott rőzse képezte, de nem tudjuk pontosan, hogy hol voltak és hogy melyik korból valók voltak. — Feltűnő a „kunyhók" említése, mert Dunántúlnak az újkőkori és rézkori telepeire a föld felett épült gerendavázas nagyméretű házak a jellemzőek — az alföldi telepek kunyhóival szemben.

Lakásul használhatták a hegy barlangjait is, amelyeket kőfejtések alkalmával pusztítottak el. Ezek közül az egyiket, talán a legnagyobbat a nép „Vas Pál lyuká"-nak nevezte. Ez a barlang Izsákfa irányában volt, és állítólag a tatárjárás idején a környék lakóinak búvóhelyéül szolgált. (Smidéliusz Béla: Kemenesalja lakói a régmúltban és most. Kemenesalja. 1932. május 29.) Ezt említheti 1876-ban Lipp Vilmos is, amikor azt írja a Sághegyről, hogy azon „még egy természetes nagy barlang is létezik, melynek belsejében szintén a neolith-kori emlékek találtattak, tehát szintén lakásul szolgált". (19. 68. old.)

A telep feltétlenül állandó jellegű volt, amit kedvező helyzete, és nagy kiterjedése indokol. Azt, hogy volt-e ideiglenes telephelyük is, a későbbi kutatások kideríthetik. Talán a kemenesháti Ostffyasszonyfa—Csönge-környéki kőkori telephelyek is számításba jöhetnének. — Arra a kérdésre, hogy volt-e a kőkorban, vagy az őskor későbbi szakaszaiban, a bronz- vagy vaskorban a természet nyújtotta erődjellegen kívül mesterségesen képezett erődítményük is, nem tudunk válaszolni. Lipp Vilmos azt írja, hogy a Sághegy alján, az alsómesteri határban egy kereksáncú vár körrajza még tisztán látható. (19. 78. old.) Lázár Jenő szóbeli közlése szerint a sághegyi őskori telepen nem volt található mesterségesen készített erődítmény nyoma.

Az előkerült nagyszámú szarvasagancs, csont, pattintott és csiszolt kőeszközök, kagylóból készült díszek, gyöngyök között akadhatnak, amelyek az újkőkorból, vagy a rézkorból származnak. (3. 4. 5. 52. 53. 54. kép.) Az agancsbalták, kalapácsok, lándzsa-, dárda- és nyílhegyek ékszerűvé formált végét — dárdához hasonlóan — a nyíl-

vessző behasított végébe illesztették, és azt állati inakkal körülcsavarták, a hegyet a nyílvesszőbe erősítették — de voltak ún. köpüs, nyéllyukkal ellátott nyílcsúcsok is. Ezeknél a nyílvesszőt illesztették a csúcs nyéllyukába. A csontkéseket használhatták az agyagedények formálásához is, és az agyaggyöngyök, orsók, szövőszék- és hálónehezékek stb. formálásához is. A vésők, árak, tűk szintén gyakori leletek. Külön figyelmet érdemel egy 9 cm hosszú, fél cm átmérőjű, madárcsontból készült fúró. A hegye spirális bevölgyelésű, a nyele rovátkált motívumokkal volt díszítve. (35. 17—21. old és 12. 24. old.)

A pattintott eszközök nyersanyagai a tűzkőféleségek voltak, amelyek a Sümeg mellett feltárt újkőkori tűzkőbányából származhatnak, ahol a mészkőbe ágyazott tűzkőrögöket agancs csákányokkal, feszítő kampókkal fejtették és ütőkövekkel aprították. — Wéber Gyula a pattintott eszközök anyagaként a tűzkőféleségeket, a csiszolt kőeszközök anyagául pedig a zöld szerpentint és a fekete dioritot említi meg. Leír egy szokatlan nagyméretű nyéllyukas bazalt kőbaltát is, amelynek mindkét oldalán összefutó éle volt. (35. 12. és 15. old.) Az előkerült leletek között van még késpenge, fűrész, vető, kaparó, fúró stb. A fúrót úgy készítették, hogy a szilánkot ütögetéssel mindkét oldalán bevölgyelték. (12. 24. old. és 35. 13. old.) A csiszolt eszközök készítéséhez nyersanyagként szolgált a helyszínen előforduló bazalt, de ezt keménysége miatt nem kedvelték, mert nehezen volt csiszolható és könnyen törött. Inkább használták a zöld szerpentinkövet, amely a Sághegytől kb. 70 kilométerre fekvő Borostyánkőn fordul elő. De kerültek elő olyan kőszerszámok is, amelyeknek anyaga még messzebb vidékről származott — ezek kétségtelenül importáruk. (12. 24. old.)

A csiszolt eszközök között került elő olyan lyuknélküli — tehát régi típusú — balta is, amelyet villázott ágba kötve használtak. Jól látszott a kövön az ágak dörzsölésének a nyoma. Gyakoriak az egyik szélén élesre csiszolt és fanyélbe bekötözött kővésők, nyéllyukas kőbalták és buzogányok is. Előfordult olyan baltaforma is, amelynek nyéllyukas teste csontból volt, élét pedig a csont hengeres üregébe beágyazott kővésők képezték. Készítője anyagot és munkát takarított meg — az él elkopása esetén ugyanis csak a csontba illesztett kővésőket kellett kicserélnie. (12. 24. old.) Ez a balta azonban nem lehetett olyan szilárd, erős vágásra alkalmas, mint a nyéllyukas kőbalta.

A kő átfúrásakor keletkezett kődugók is fordultak elő.

Rézből készült eszközt mindössze kettőt említ a szakirodalom: egy rézcsákányt (19. 78. old. és 9. 157—158. old.) és egy rézvésőt (12. 21. old.) A homokkal kevert agyagmintába öntött 21 cm hosszú rézcsákányt a „Sághegy tövében" találták — kora, hitelessége kétséges. A rézvető kora ugyancsak nincs meghatározva — rézkori vagy korabronzkori lehet.

A Sághegyről sajnos eddig sem régebbi, sem a péceli kultúra korabeli sírt nem ismerünk.

A sághegyi péceli kultúrájú ember termetéről semmi biztosat nem tudunk, csak feltételezhetjük, hogy olyan lehetett, mint amilyen ennek a kultúrának a csontvázasan temetkező területén volt: zömében középtermetű.

A leletek pontos átvizsgálása lenne szükséges annak kiderítésére, hogy milyen területek telepeivel kereskedhettek. Észak felé a Kemenesháton, illetve a Rábán könnyen elérhették az ősi borostyánkő utat, amely kapcsolatban volt a mykénei útvonallal, továbbá az Észak-Itáliába, a Keleti-tenger partvidékére és a Rajna torkolatvidékére vezető úttal. A Bakony felé a somlói telepen át vezethetett az út.

Edényeik mind szabadkézzel készültek, a korong használatát Dunántúlon csak a kelták honosították meg. A leletanyagból sok szép példányt őrzött meg a Lázár-gyűjtemény, amelyben a rézkori péceli kultúrától a Hallstatti korig vannak a különböző kultúrák képviselve — de benne a péceli kultúrán belül is határozottan új formákkal találkozunk. Nagyon sok kerámiai leletre csak újabb, esetleg a környéken végzett ásatások deríthetnek fényt. Az kétségtelen, hogy a Lázár-gyűjteményből sok darab tartozott a péceli kultúrába, annak Fonyód-Uny csoportjába, amelynek a fontosabb lelőhelyei: Sopron, Uny, Basaharc, Nyergesújfalu, Békásmegyer, Szigetmonostor, Horány-őrház, Sághegy, Balatonkenese, Fonyód. (1. 186. old.)

A péceli kultúrába tartozó, a szakirodalomban eddig ismertetett sághegyii edények közül néhánynak mellékelem a képét és röviden adom azoknak leírását.

A Lázár-gyűjteménynek egyik jellegzetes darabja egy szép formájú edény (6. kép, 13. sz.), amelynek alsó része kissé lapított, magas nyaka kihajló és a szájperemnél jóval magasabban ívelő füle van. Az egész edény szépen díszített. (1. 21. old.)

Ehhez hasonlónak látszik egy másik edény (7. kép 27. sz.), amely azonban csak valószínű, hogy a péceli kultúrába tartozik. Alsó része lapított, hasas, nyaka és füle szokatlanul magas. Díszítés nincs rajta. Legközelebb áll egy sárisápi és kalocsai példányhoz. (1. 20. old. és 2. 9—10. old.)

Ugyancsak jellegzetesek a kidomborodó aljukkal, a szokásos hengeres nyakukkal, a peremnél jóval magasabb füllel ellátott korsószerű poharak. (6. kép. — 1. 21. old.) Némely merítőpohár

formája egy Nagycenken találtéhoz hasonlít. (8. kép, 2. és 4. sz. — 1. 153. old) A 7. kép első öt edénytöredéke, — a 8. kép 1. sz. töredékével együtt — fenyőágmintás, a 7. kép 25—26. sz. edényei vödörformájúak, a 25. sz. edény szájpereme alatt ferde bevágásokkal tagolt kiemelkedés fut körbe. Peremén bütyökfül van. — A 26. sz. profilált fenekű, alul csonkakúpos, felső részén gömbös formájú edény, amelynek a szája a felsőrészhez mérten kissé összeszűkült, és ferde bevágásokkal tagolt peremléce van. Két kicsi füle közvetlenül a peremén van, sőt kissé affölé is emelkedik. Ez a fülképzés az Alföldön is otthonos. Ezek az edények a 10. képen mutatott gabonatartállyal foglalhatók egy csoportba. (1. 21. old. és 2. 11—13. old.) A 8. kép 3. sz. kis edénye élelemtartó edény, amelynek alakja aszimmetrikus, és csak az egyik oldalán van kettős dudor. Felsőzsolcán, Fonyód—Bézsenypusztán fordultak elő hozzá hasonlóak. (1. 20—21. old. és 18. 240. old.)

A Lázár-gyűjteményben volt két barbotin-technikájú edény is (9. kép), amelyek a 8. kép 3. sz. és 7. kép 24. sz. edényeivel, és a 11. kép edényeivel együtt fordultak elő. Profilált fenekük, csonkakúp alakú alsó részük és elnyúlt félgömbös felső részük van. A nagyobbik edény sima nyaka egyenesen áll, pereme ferde vonalakkal rovátkált, míg a kisebbik nyaka simán kihajló és peremnélküli. (18. 239—242. old.) — (Ezekhez hasonló két szép barbotin-technikájú edény volt a celldömölki Ált. Leányiskolában is.)

Külön csoportokat alkotnak alakjuk és díszítésük alapján a sághegyi gabonatartó, élelemtartó edények és hombárok.

Az egyik csoportnak északkeleti kapcsolatai vannak. Ebbe a csoportba tartozik egy 3 fülű, elkeskenyedő nyakú, egyenletesen levágott peremű edény (10. kép), amelynek felső részét, vállát a fülekhez lefutó rovatkált léc díszíti — az így keletkezett három mezőt fenyőág-minta tölti ki. — Egy másik hasonló tartálynak nincs füle. (7. kép 30. sz. — 1. 158—159. old. — A fenti élelemtartó edények alakjával teljesen megegyezik a Sághegy vidékén még ma is használatos szalmából font gabonatartók, az ún. kopecek alakja.)

Egy másik csoportot alkotnak azok az élelemtartó edények, amelyeknek nyakpereme enyhén kihajló. Közülük hat edényt, illetve töredéket ír le és mutat be Banner János, köztük a 7. kép 20. és 28. sz. töredékeket is. (1. 159. old.)

Alakjával és díszítésével vonja magára a figyelmet az egyik élelemtartó edény. (11. kép.) Méreteihez és alakjához képest keskeny feneke van. Alsó része, amely kb. az edény félmagasságáig tart, fordított csonkakúp, illetve lapított félgömb alakú. A legnagyobb öblösödésnél szépen ível és innen kezdve egészen a nyakig

félgömbös. A rövid hengeres nyak élesen elválasztott, és ívelten megy át a kiszélesedő és kihajló szájperembe, amely ebben a kultúrában szokatlan. A nyak alatt az egyik oldalon vastag szalagfülpár van, a másik oldalon nincs fül. Oldalát ujjnyi vastagságú kidomborodások díszítik, amelyek az únyi edényekre emlékeztetnek. Más széles peremű, hengeres nyakú és kúpos alsórészű edények egészítik ki ezt a csoportot, amelyhez tartozik a 7. kép 19. sz. és 21—23. sz. töredéke is. Hasonló edények fordultak még elő Kerekiben, Simontornyán és Sárszentmiklóson. (1. 20. és 159. old. — 2. 10—11. old.)

A 8. képen mutatott 3. sz. edénnyel és a 9. és 11. képek edényeivel együtt fordult elő egy másik ugyancsak nagyobb méretű élelemtartó edény (7. kép 24. sz.), amelynek négy bütyökfüle van. (1. 20. old.)

A Sághegyen még kisebb sajátságos élelemtartó edényeket is találtak, így pl. a már említett 8. kép 3. sz. edényét is. Ezek mindegyike a fonyódiakra és felsőzsolcaiakra emlékeztet. Közülük némelyikhez hasonló töredék került elő Koroncón is. (1. 159. old.)

Wéber Gyula is megemlít két gabonatartályt. Az egyik 111 cm magas és 73 cm átmérőjű volt, oldalán középütt két nagy és több kisebb bütyökkel. Az edények bütykökön felüli részét „plasztikus szalag öleli át, és sűrűn bepontozott". A másik edény 57 cm magas és 53 cm átmérőjű volt. Ennek az oldalán is volt két bütyökfül. Mindkettő színe hamuszürke. Méreteihez képest kicsi a talpazatuk — valószínű, hogy a bütyökig a földbe ásták őket. (35, 39—40. old.)

A péceli kultúrának 1952-ben Magyarországon 327, Jugoszláviában 37, Romániában 4, Szlovákiában 125, Ausztriában 70 lelőhelye volt ismeretes (1. 225. old.) — A lelőhelyek között szerepel Sárvár, Szombathely, Velem, Koroncó és Kecskéd is. (1. 21—23.—37. és 39. old.) Wéber Gyula Kecskéden kőkori települést és sírmezőket említ, Csöngén veremlakásokat, Ostffyasszonyfa határában pedig kőkori települést talált. (Kemenesalja, 1934. szept. 23.)

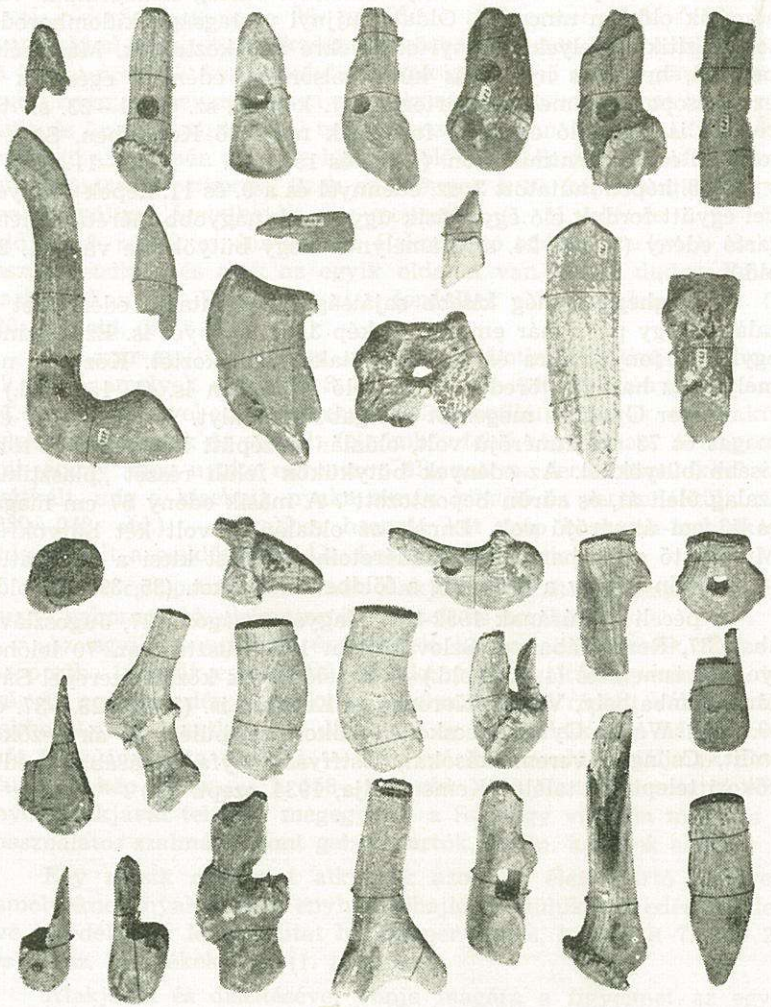

3. kép. Agancs- és csonteszközök (Lázár-gyűjtemény)

4. kép. Agancs- és csonteszközök (Lázár-gyűjtemény)

5. kép. Kőeszközök (Lázár-gyűjtemény)

6. kép. Korsók (Banner J. után)

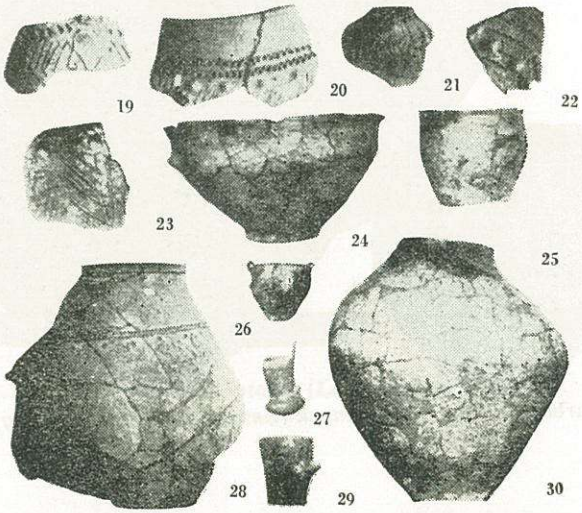

7. kép. Edények, edénytöredékek (Banner J. után—Lázár-gyűjtemény)

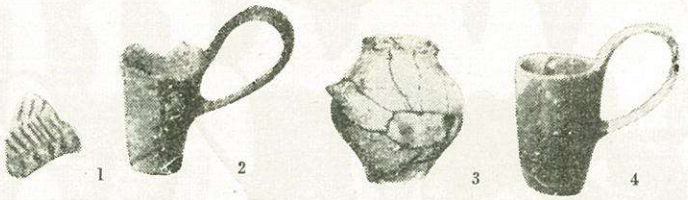

8. kép. Edénytöredék (1.) — meritőpoharak, (2. és 4.) — élelemtartó (3.) (Banner J. után — Lázár-gyűjtemény)

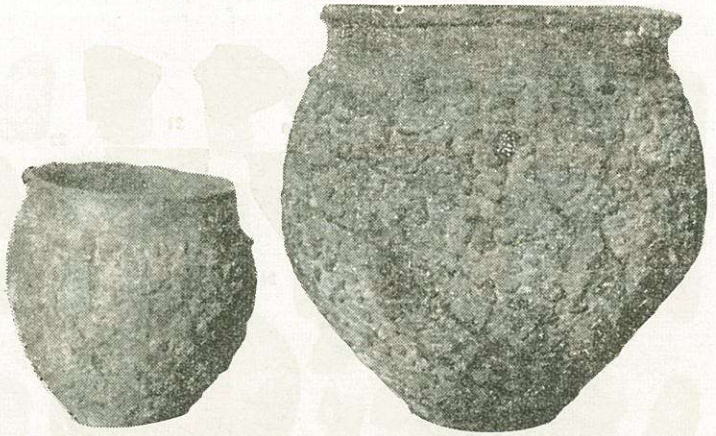

9. kép. Barbotin technikájú edények (Banner J. után — Lázár-gyűjtemény)

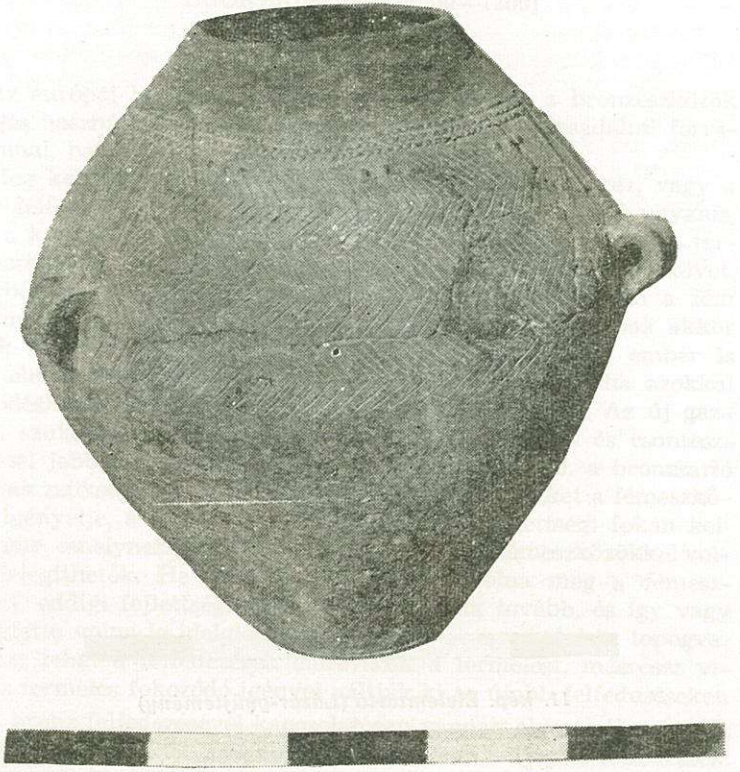

10. kép. Élelemtartó (Lázár-gyűjtemény)

11. kép. Élelemtartó (Lázár-gyűjtemény)

BRONZKOR (i. e. 1900—1200)

Az európai bronzkor kezdete nem esik egybe a bronzeszközök tömeges használatával bekövetkezett gazdasági és társadalmi forradalommal, hanem népmozgalomhoz kapcsolódik.

Meg kell jegyeznünk, hogy nem egyedül a fém, a réz, vagy a bronz felfedezése idézte elő az új kultúrákat. Alig hihető ugyanis, hogy a korábbi évezredekben nem akadt volna rá az ember a termésrézrögökre, vagy ne használt volna pl. tűzhelykőül érckövet, amelyből kiolvadt a fém. — A felfedezések, mint amilyen a fém megismerése is volt, csak akkor érdeklik az embereket, csak akkor válnak ismertté, terjednek el, csak akkor ismeri fel az ember is azok jelentőségét, és alkalmazza azokat a termelésben, ha azokkal a fejlődéshozta új gazdasági szükségleteket elégíthet ki. Az új gazdasági szükségletek kielégítéséhez jelen esetben a kő- és csonteszközöknél jobb bronzeszközök és új eszközfajták — pl. a bronzsarló — voltak szükségesek. Ahhoz, hogy a társadalom ezeket a fémeszközöket igényelje, a termelésnek már egy olyan fejlettségi fokán kellett lennie, amelynek gazdasági szükségletei csak fémeszközökkel voltak kielégíthetők. Ha viszont nem ismerte volna meg a fémeszközöket, eddigi fejlettségi fokán küzdött volna tovább, és így vagy úgy vezette volna le ideiglenesen válságait — egy helyben topogva. Egyrészt tehát a felfedezések előreviszik a termelést, másrészt viszont a termelés fokozódó igényei váltják ki az újabb felfedezéseket.

A bronz felfedezésével kapcsolatosan vannak olyan vélemények, amelyek szerint ezt az ötvözetet egyszerre több helyen is felfedezték — egymástól függetlenül. A szerszámformák azonosságát — mint pl. a szárnyas, majd később a tokos vésőformákét — azzal magyarázzák, hogy a kő-, majd később a bronzszerszámok formáinak fejlődése mindenütt a célszerűbb formák felé haladt. Mások viszont — így Lázár Jenő is — (13. 22. old.) azon a véleményen vannak, hogy olyan komplikált eljárásokat, mint a réznek az ónnal való ötvözése, nem valószínű, hogy több helyen is, csaknem egyidőben felfedezték. Az a véleményük, hogy a célszerű eszközformák és találmányok hullám-

gyűrűzés módjára terjedtek el. A feltaláló néptől átvették szomszédai, akik továbbadták az új ismereteket. Így idővel olyan messze vidékekre elterjedtek az új találmányok, hogy az azokat megismerő nép mit sem tudott azok feltalálóiról.

A bronzeszközök elterjedésének kiindulási gócát ott kell keresnünk, ahol a legkorábban vált szükségszerűvé, gazdasági igénnyé a fémeszközök használata: a földművelők nagyobb számú csoportosulását elősegítő öntözéses gazdálkodást folytató Mezopotámiában, Indiában, Kínában és Egyiptomban. Itt tudtak először annyi terményfelesleget termelni, hogy a társadalom egy részét mentesíthették a terménytermelés alól. Ezek a terménytermelés alól felmentett egyének készítették az új gazdasági igények kielégítését szolgáló fémeszközöket, amelyeknek alkalmazásával a gazdálkodás még termelékenyebbé vált. A Közel-Kelet gazdagságából részesedett az Égeitenger mente, ezen keresztül Európa más területei, a Közép Duna-medence is. Ez a részesedés a bronz ismeretének átvételével tette lehetővé Európa számára, hogy kilépjen a kőkorból.

Új népek betelepedése és a bronzeszközök elterjedése döntő változást hozott a termelésben, az építkezésben és a társadalomban egyaránt. Míg eddig letépték, vagy kinyűtték a gabonát, most bronzsarlóval learatták. Ez meggyorsította és megkönnyítette a munkát, lehetővé tette, hogy az eddiginél sokkal nagyobb területeken termeljenek gabonát. Az erdők, bozótok kiirtása a bronzbaltával sokkal könnyebb volt, mint eddig a kő- és csontbaltákkal. A termelésben egyre jelentősebbé váló bronzipar elkülönült, és elősegítette a javak felhalmozódását. A társadalom tovább differenciálódott. A növekvő vagyoni különbségek a belső társadalmi feszültségek mellett kiválthatták a szomszédok zsákmányolási vágyát — ezzel függhet össze, hogy néha a fegyvereiket és ékszereiket elrejtették, telepeiket pedig néha sánccal vették körül. — Az egyes telepek a kőkoriakhoz hasonlóan egymástól különálló közösségeket alkottak.

A telep a péceli kor és a későbronzkor között

A péceli kultúrának a bronzkor legelején a vucedoli kultúra vetett véget. A Sághegyről nem, de Vas megye más területeiről ismeretesek ennek a kultúrának a leletei. A Sághegyen csak a bronzkor II. és IV. periódusa van képviselve. A II. periódust a kisapostagi csoport edényei (25. 35. old.), a IV. periódust pedig a halomsíros (keszthelyi) kultúrába tartozó jánosházi tumulus képviseli. Úgy látszik, hogy a Sághegyen a bronzkorban csak gyér népességű telep

lehetett, amely esetleg hosszabb ideig (1900—1150-ig) közel teljesen lakatlan is lehetett.

A hegyen előkerült bronzleletek magas technikája itt is, éppen úgy, mint a velemi telepen, későbbi eredetre utal. (Br. Miske Kálmán: Régiségek Velemszentvidről Arch. Ért. 1898. 139. old.)

KÉSŐBRONZKOR (i. e. 1200—700)

Magyarország területén az i. e. VIII. század végéig a vasat sem ékszernek, sem termelőeszköznek nem használták fel, sőt a hazai bronziparnak ez az időszak, a későbronzkor a virágkora. — Több munkában Reinecke korbeosztásának megfelelően az i. e. 900—700-ig terjedő szakaszt Hallstatt A—B periódusnak, másképpen korai vaskor első szakaszának nevezik.

A telepeken ekkor eddig ismeretlen jólét és virágzás indult meg. A kor vége felé az emberek a felhalmozódott bronzeszközeiket földbe rejtették. (Kincsleletek.)

A telep fénykora

A bronzeszközök ismeretét a bronzművesség ismeretével együtt új telepesek hozhatták a Sághegyre, akik a bronzművességgel, földműveléssel és állattenyésztéssel addig itt soha nem látott jólétet teremtettek. Ez a kor a sághegyi telep virágkora.

A telep bronzművességét, valamint a kincsleleteket külön-külön fejezetben ismertetem.

A meghonosodott és fénykorát élő bronzművesség mellett intenzívebbé válhatott a földművelés is, ami a bronzeszközök, elsősorban a bronzsarló elterjedésének volt a következménye. (12. kép.) A földművelés emlékei az ebből a korból származó búza, rozs, árpa, köles, borsó és nagyszemű bab. (13. kép) Előkerült az összes mai háziállat csontja is. A ló ismeretéről az előkerült agancszablák tanúskodnak. (14. kép: 12. 25. old.) Ismerhették a szekeret is, amire a kis kerek alakú bronzdíszek, és a kerék ábrázolása alapján következtethetünk. — A használati tárgyak, mint a szűrők, agyagkanalak és edények, nagyon változatosak. (36. 38. old.) A csontnyilak, hálónehezékek a vadászat, halászat — az átfúrt agyaggömbök és hengeres háló- és szövőszéknehezékek, valamint egy szövőhajócska, egy fonószerszámként használt négy haránccsatornával átfúrt agyagcsonkagúla és a fonal feltekerésére szolgáló agyagorsók — amelyek-

nek alakja teljesen megegyeziik a mai cérnaorsókéval — a fonás-szövés emléke. (12. 25. old.)

Leletanyagunkban az ékszerek az eddiginél nagyobb számban fordulnak elő. A csaknem fél méteres dísztűk, a néha ökölnagyságú fibulakorongok, a sokféle ruhakapcsoló tű, a sok-sok fityegő, a csontból kifaragott gyöngyszemek a felsőbb rétegek pompaszeretetéről tanúskodnak. A szép koncentrikus körökből álló, radiálisan összekötött korongos bronz függők a napot és az évszakokat szimbolizálhatták. Az üvegpasztából készített színes gyöngyök délről származhatnak. (15, 16, 17, 18. kép.)

Bár a vagyoni különbségek élesek lehettek, mégis el kell fogadnunk azt a feltevést, hogy a „kincseket", bronzeszközeiket nem a társadalmi feszültség miatt, nem a szegényektől való félelemből ásták el a sághegyiek, hanem az új hódítóktól való rettegésből. Talán éppen ez a külső ellenségtől való félelem, az ellenük való közös védekezésre, vállalkozásra való készülés tarthatta egybe a telep lakóit. A veszély egyformán fenyegette a bronzműveseket és a földet művelőket is, a gazdagokat és a szegényeket is, hiszen a hódítás után a bronzipar megszűnt, vagy legalábbis aláhanyatlott, a földművelők pedig minden eddiginél nagyobb uraknak szolgáltak, minden eddiginél több nem termelőt kellett eltartaniok. Félelmük nem volt alaptalan, a reájuk rontó ellenség mindannyiuk vagyonára és életére tört.

A halottakat most is elégették, és az urnák csak 50—80 cm mélyen vannak a felszín alatt. A sírokat nem védték kő-, vagy faépítményekkel és az urnákon kívül csak 1—2 edényt helyeztek még a sírba. Bronzékszerek vagy eszközök ritkák, vasmellékletek pedig nincsenek bennük, a kerámia nem feketére égetett, nem „grafitos".

Urnasíros temetőt tárt fel Lázár Jenő 1933-ban és 1934-ben Csönge község mellett, 1943-ban pedig a Sághegy dél-keleti lejtőjén, mindkét helyen tumulus sírok szomszédságában. (16. 3. és 6. old. — 19. kép.)

A csöngei urnatemetőben edények és kizárólag bronzmellékletek voltak, ezért ezek a sírok a korai vaskor első periódusába — illetve a későbronzkorba tartoznak.

A Sághegy délkeleti lejtőjén feltárt sírokra szőlőforgatás alkalmával találtak rá. Lázár Jenő itt aránylag kis területen 20 sírt tárt fel — máglya egyben sem volt. Valószínű, hogy a temetés előtt közös máglyahelyen történt a halottak elhamvasztása, amelynek nyomait a szőlősgazdák korábban meg is találták. (14. 36—37. old. és 12. 26. old.)

A sírokkal kapcsolatosan Lázár Jenő azt írja, hogy fordulnak elő néha „gazdag" sírok is, de ezek mindössze annyiban különböznek a többiektől, hogy agyagedényeik formája és kidolgozása szebb, és hogy néhány bronzékszert vagy eszközt is tartalmaznak. (16. 10—11. old.)

A kerámia a Középső-Dunaszakasz vidékére jellemző váli, velaticei, podoli kultúrák némelyikével mutat kapcsolatot. (7. 50. old.)

A telep lakóinak vallásáról nem tudunk közelebbit. A kultikus leletek közé tartozik egy kb. 120 cm átmérőjű, koncentrikus körökkel díszített agyaglap, amely a napot szimbolizálhatta. Korát eddig még nem határozták meg. (A szombathelyi Savaria Múzeumban van. 20. kép.)

Az égitestek tiszteletével és az őstisztelettel általában együtt járt, hogy különleges szentelt helyen áldozatokat végeztek. Ha volt ilyen hely a Sághegyen, akkor az valószínűleg az említett napkorong körül lehetett. — Ugyancsak kultikus leletek a kinyújtott ujjú kezet ábrázoló amulettek — amelyek a rosszat voltak hivatva távoltartani (21. kép.) és az embercipőt, négylábú állatot stb. ábrázoló agyagszobrocskák is. Ide tartoznak a nagy számban előkerült csonka agyaggúlák, agyaggyűrűk, lepények, gömbök és edénytöredékekből csiszolt korongok is. Egyes lepények számokat jelző benyomásokkal, kampós kereszttel, felemelt karú — és mint szétterülő szoknyájuk mutatja — körben forgó ún. adoráló ember-alakokkal vannak díszítve. (12. 25. old.)

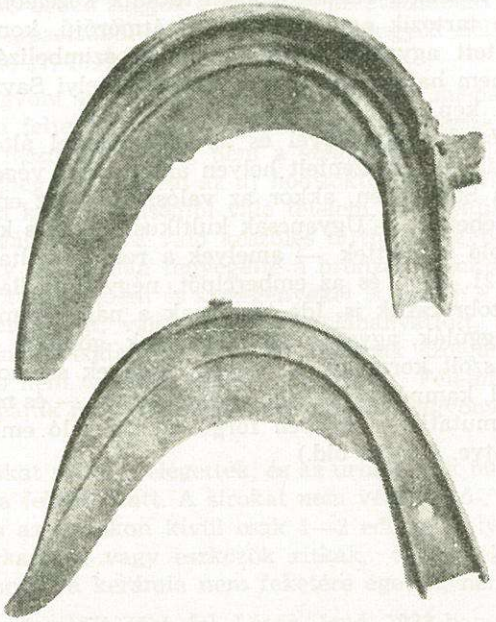

12. kép. Sarlók (Lázár-gyűjtemény)

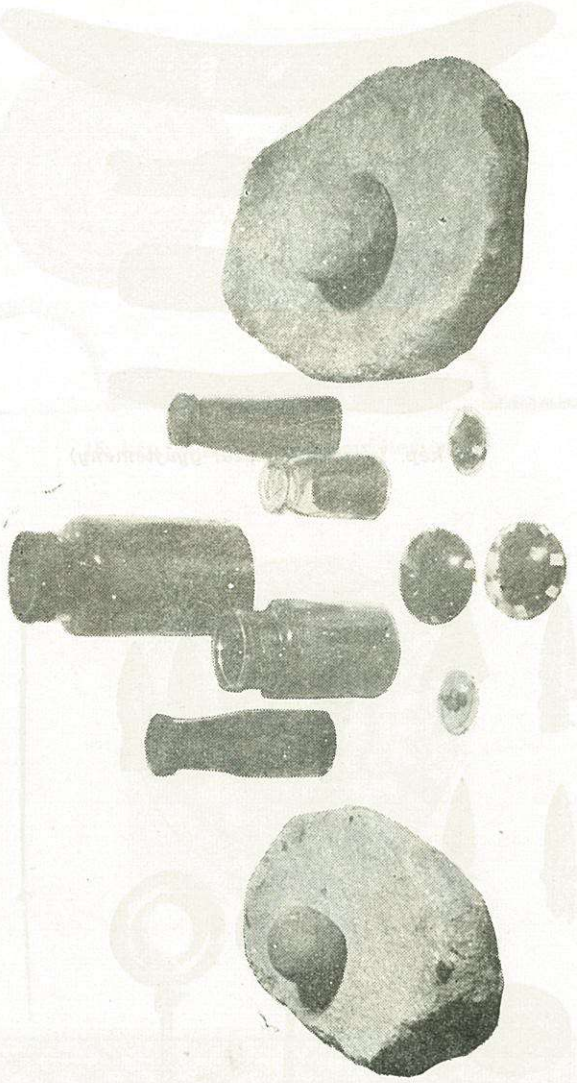

13. kép. Őrlőkövek, gabonák (Lázár-gyűjtemény)

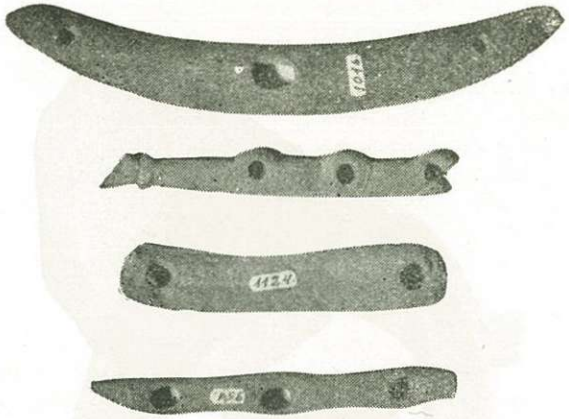

14. kép. Lózablák (Lázár-gyűjtemény)

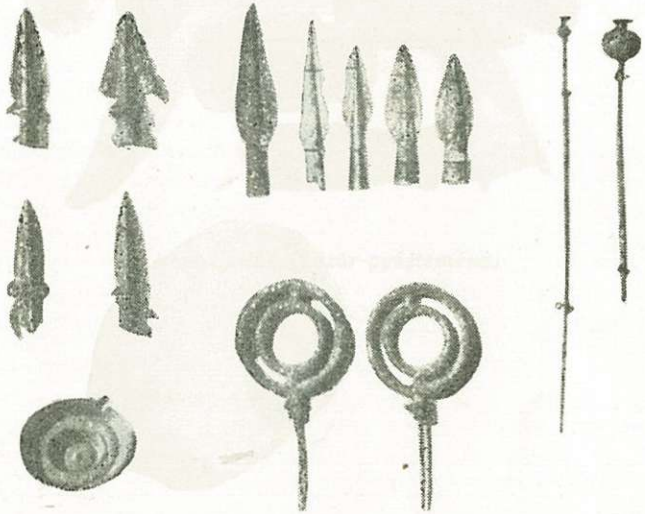

15. kép. Nyíl- és lándzsahegyek — díszkorongok — dísztűk — öntőtégely (Lázár-gyűjtemény)

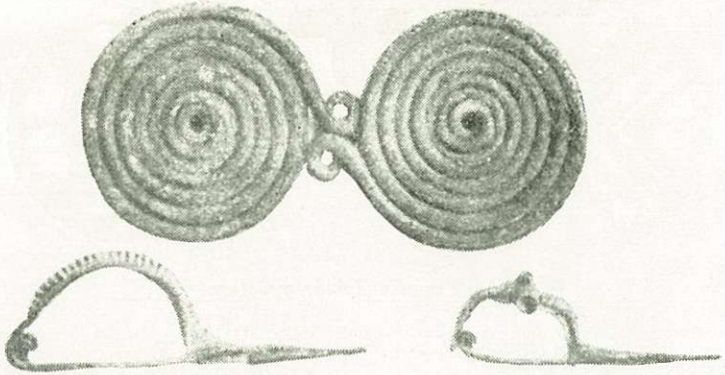

16. kép. Fibulák (Lázár-gyűjtemény)

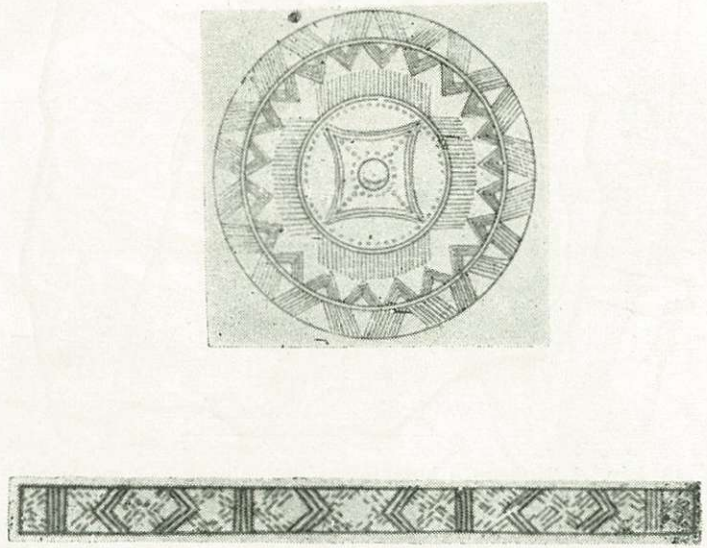

17. kép. Bronz karperec — és melldísz díszítésének rajza (Lázár J. után)

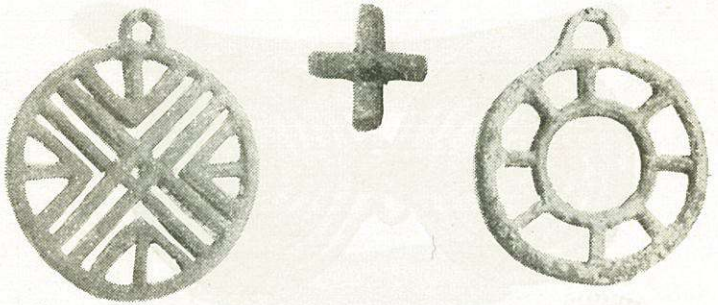

18. kép. Függők (Lázár-gyűjtemény)

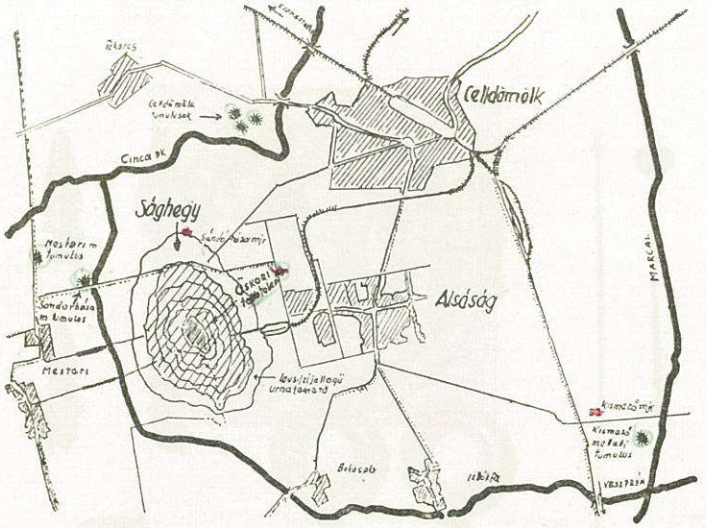

19. kép. A Sághegy a hozzátartozó tumulusok és urnatemető helyszínrajzával (Lázár J. után)

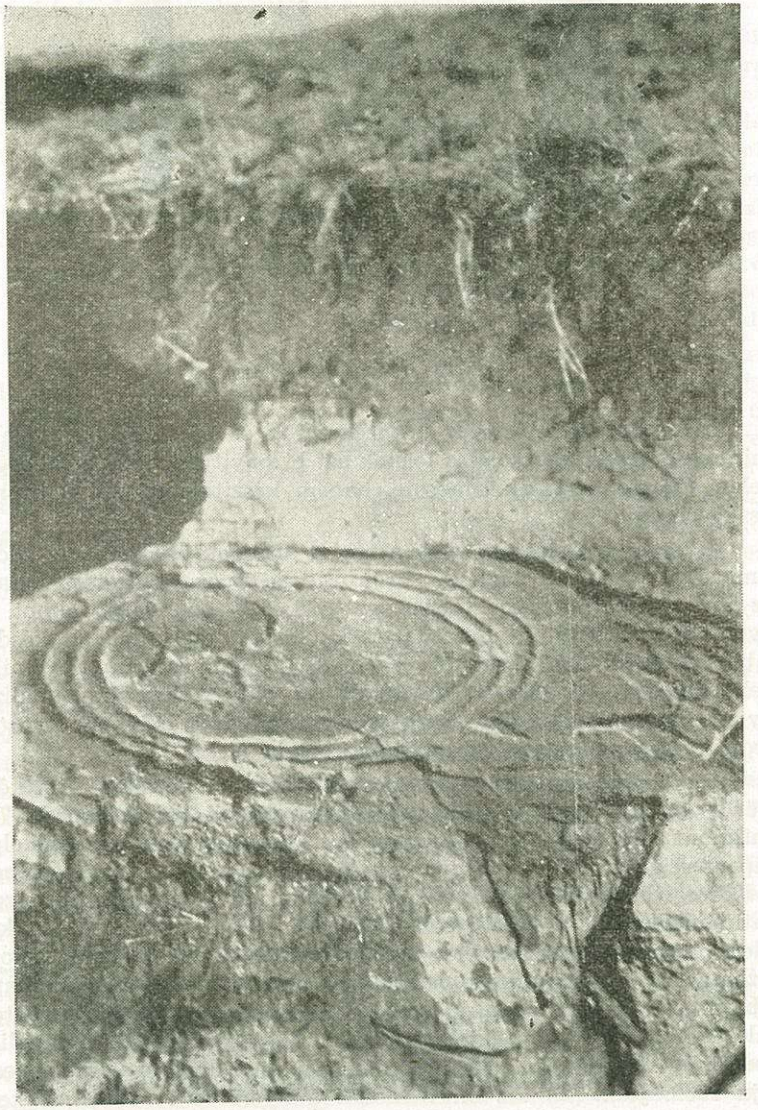

20. kép. A napkorong feltárás közben (Lázár J. felv.)

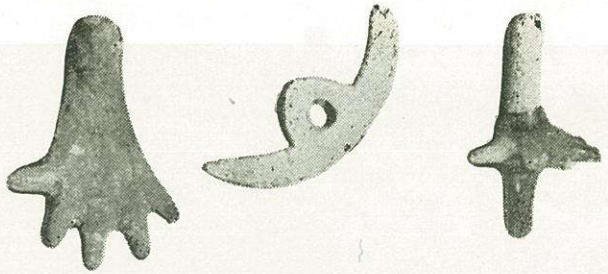

21. kép. Amulettek (Lázár-gyűjtemény)

A telep bronzművessége

A Sághegyen előkerült bronzékszerek és bronzeszközök, valamint az öntéssel kapcsolatos leletek azt bizonyítják, hogy a sághegyi telep embere nemcsak ismerője, hanem készítője is volt a bronzeszközöknek.

A bronz a réz és ón, vagy a réz és antimon ötvözete. Az eddig ismertetett analizált sághegyi bronzok réz és ón ötvözetek voltak: az analizált karperecek 76, 52% rezet, 11, 62% ónt, 0,03% ólmot, és nyomokban nikkelt és antimont tartalmaztak. Egy analizált késdarab összetétele: 70,70% réz, 13,10% ón, 9,11% ólom és számottevő nikkel. (10. 377,—11. 284.—13. 9—10. sz. 23. old.) A kisszámú analízis nyitva hagyja a kérdést, hogy minden sághegyi helyben ötvözött bronz ónbronz-e vagy akad antimonbronz is.

Réz a Kárpátmedencében is volt bőven, a közelben Irottkőn, Vörösvágásnál találtak rezet. A magyarországi réz átlagosan 7% antimont is tartalmaz. — A bronzkor legbőségesebb réz lelőhelye Ciprus szigetén volt. — Érdemes megemlíteni, hogy a réz közelében a Kőszegi hegységben az antimon is előfordul, — a velemi bronzok antimonbronzok, a sághegyiek a fentiek szerint nem, pedig a két telep bronzművességének kapcsolata kétségtelennek látszik. Őskori rézbánya azonban a Kárpátmedencében nem ismeretes. Ón található a bajorországi Fichtelben, a cseh Érchegységben, Spanyolország területén, de e korban a legjelentősebb európai ónlelőhely a délangliai Cornwal volt. (Egyházaskesző határában ónszulfát van. Kemenesalja 1932. jún. 12.) Az ón nemcsak a nyersréz ötvözéséhez kellett, hanem a beolvasztott bronztöredékek anyagának, mint nyersanyagnak a feljavításához is, mert minden ömlesztésnél elégett az ón egy része, és így a bronzok óntartalma minden újraöntéskor csökkent. Lázár Jenő az ón útjáról a következőket írja:

„Érdekes regény volna annak megírása, hogy mely utakon került az ón a spanyolországi, vagy angliai bányákból a sághegyi telepre. Hogyan cserélték azt be a bányában dolgozó bennszülöttek a főniciai telepeseknél. Hogyan került az Gallián keresztül, vagy főniciai gályákon Karthágóba vagy más Földközi-tenger melletti kolóniába, esetleg magába Tyrusba, vagy Sidonba, mily módon kereskedték el a főniciaiak a Balkánra, vagy Itáliába és hogyan indultak innen kereskedelmi expedíciók a középeurópai vadonba, — úgy ahogy a múlt században Afrikába indultak íly expedíciók — és végül hogyan jutottak el ezek a merész, kalandorkereskedők a borostyánt keresve egészen a Keleti-tengerig." (13. 9—10. sz. 23. old.)

Sok-sok ember fáradságos, sokszor életveszélyes munkájára volt ahhoz szükség, hogy a réz, ón, antimon eljusson az ötvözésig, az öntőformáig. A fémeszközök létrejöttéhez sokkal bonyolúltabb és sokkal inkább társas tevékenységet igénylő munkafolyamatok vezettek, mint a kőeszközökéhez. Már maga a nyersanyagbeszerzés is sokkal nehezebb és bonyolultabb volt az eddiginél, és sokkal nagyobb mértékű munkamegosztást igényelt, egyben a kezdetleges technikai felszerelés mellett sokkal nagyobb mérvű volt az emberi munkaerő kizsákmányolása is.

A nyersanyagnak csak egy kis részét alkotta a termésállapotban talált réz, vagy a külszíni fejtésű érc, a nagyobb részt a föld mélyén meghúzódó ércek szolgáltatták. Ismeretesek a tiroli és a salzburgi Alpok őskori rézbányáinak tárnái. — Az érchez szűk, 80—100 cm széles lejtős lejáratot, aknát fúrtak, amelynek az alját a lecsúszás megakadályozására és a feljutás megkönnyítésére fagerendákkal látták el — létrafogakhoz hasonlóan. — Az ércet tartalmazó kőzet fejtését tűz segítségével könnyítették meg: a felhevített kőzetet vízzel öntözték, s a megrepedezett falat bronzékekkel, gúla alakú bronzcsákányokkal bontották, tördelték. A keletkező tárnák falait ducolással támasztották ki, és védték a beomlástól. A betörő vizet deszkákkal, és a mögéjük rakott földdel, tömítéssel zárták el. Világítás céljából általában faforgácsot égettek. A füstöt egy külön aknán vezették ki. Az ércet tartalmazó kőzetdarabokat bronzkalapácsokkal kisebb darabokra tördelték, részben azért, mert így könnyebb volt az érc szállítása, részben pedig azért, mert ez volt az olvasztás előkészítésének első munkaüteme. Az így kis darabokra tördelt ércet fateknőkbe, vagy bőrzsákokba rakták, és hátukra véve felkapaszkodtak vele az aknán a felszínig. A visszacsúszás megaka-

dályozása érdekében az akna szájához helyezett kézicsörlőtől egy kötél vezetett az „élő csillé"-ig.

Az ércet tartalmazó köveket apróra, majd porrá zúzták, végül vízzel telt, peremnélküli egyenletesen mozgatott teknőbe tették. A mozgatás következtében az érc a teknő fenekére süllyedt, míg a könnyebb fajsúlyú kő fölötte helyezkedett el, azt könnyen el lehetett tőle választani. A fém kiolvasztása kis kohókban történt. A kiolvadt fém a kemence alján levő mélyedésben gyűlt össze, ahonnan mint kész öntőlepényt emelték ki, amelyet vándorkereskedők szállítottak a kézművesekhez vagy ipari központokba. A kézművesek vándoriparosok voltak, akik házaltak áruikkal. Az olyan tárgyak azonban, amelyek elkészítéséhez nagyobb technikai berendezés volt szükséges, ipari központokban készültek. Ilyen ipari központ volt a Sághegyen is.

Honnan, hogyan szerezték be a nyersanyagot, a rezet és az ónt a sághegyiek, nem tudjuk.

Kohászattal aligha foglalkoztak, minthogy a kiolvasztott fém szállítása összehasonlíthatatlanul könnyebb, mint az ércé. A leletek között nincs is érc, ellenben van több darab rézsalak, ún. rézkő, amelyek valószínűleg kohászati termékek. (11. 285. old.) Ezek a leletek azonban ha valóban kohászati termékek is, kis mennyiségük miatt is csak azt bizonyíthatják, hogy egy vagy több alkalommal, hosszabb, vagy rövidebb ideig kohászattal is foglalkoztak — alkalomadtán.

Minthogy a talált öntőrögök rézből voltak — így például a II. sz. kincsleletben talált 30 kg súlyú cipóformájú rézrög is — a bronzzá ötvözés a Sághegyen történt. A rézrögök összetétele: 99,52% réz és 0,46% ólom fertőzmény. (10. 377.—11. 284.—12. 25.—13. 22. old.)

A réz és ón bronzzá ötvözése úgy történt, hogy először a rezet tégelyekbe vagy közvetlenül öntőkanalakba tették, fújtatókkal is táplált tűzön — valószínűleg kemencékben hevítették — a rezet felforralták. A fújtatók a mai kézifújtatókhoz hasonlóan fából és bőrből készültek. — Az ónt csak a forró rézhez adták hozzá — az ón ugyanis hosszas hevítés esetén elég.

A bronzművesek jó szaktudására mutat rá Lázár Jenő, amikor azt írja, hogy a sághegyi bronzművesek úgy látszik már tudták, hogyha a rézhez és ónhoz ólmot is kevernek, a bronz tömörebbé és kovácsolhatóbbá lesz. Általában ugyan a bronzhoz nem szoktak ólmot keverni, mert az könnyen kiszivárog, de egyes eszközöknél, pl. a késeknél annál jobb, minél tömörebb és kovácsolhatóbb a bronz. A már említett késdarab — mint láttuk — 9, 11% ólmot tartalmazott.

A nyersanyagnak csak kisebbik részét szolgáltatta a beszerzett réz és ón, a nagyobbik részét a helyben készült törött, vásott vagy importként hozzájuk került, összetört, elkopott bronzok beolvasztása révén nyerték. A sághegyi település elég nagy volt ahhoz, hogy törött bronzeszközeinek anyaga alapjául szolgáljon bronziparának. A törött bronzok anyagának beolvasztása révén nyert nyersanyagot egészítették ki a lelőhelyen vagy a kereskedőktől beszerzett rézzel és ónnal.

Ilyen beolvasztásra váró törött vagy vásott bronzeszköz volt az ún. sághegyi II. sz. vagy nagy kincslelet egy része, a vésők, sarlók, karperecek, kések és egyéb bronztöredékek is. Az sincs kizárva azonban, hogy más bronzöntéssel nem foglalkozó telepek törött bronzeszközeit jóval kisebb súlyú ép bronzeszközökért becserélték, vagy vándorkereskedőktől is szereztek be így törött bronzot. Az ilyen csere bőséges haszonnal járt. A törött bronzeszközből, ha volt rá lehetőség, újraöntés nélkül is készítettek új eszközöket, pl. sarlóból kést (22. képen alul). Ezzel sok munkát takarítottak meg, de nyersanyagot, ónt is, amelynek egy része az újraöntésnél veszendőbe ment volna.

A bronzöntés öntőforma segítségével történt.

A fém az öntőnyílásokon keresztül a pontosan egymáshoz illesztett két félből álló formába került, és így kétoldalról formált tárgyat nyertek. Az öntéskor keletkező gázok és a felmelegedett, kiterjedt levegő elvezetésére gázelvezető csöveket alkalmaztak. A formák pontos összeillesztésére nagyon kellett vigyázni, ezért bronz- vagy faszegeket alkalmaztak összekapcsolásukra. Másik módja a pontos összeillesztésnek és a szétcsúszás megakadályozásának az volt, hogy a minta egyik darabjának belső felületét kis, csapszerű kidudorodásokkal látták el. E csapok pontosan beleilleszkedtek a másik félminta megfelelő mélyedéseibe. Ha kettőnél több darabból tevődött össze az öntőminta, csészés öntésről beszélünk.

A legfejlettebb öntési mód az ún. viaszveszejtéses eljárás volt. Ezzel az eljárással először viaszból öntötték ki a készítendő tárgy modelljét, amelyet aztán egy kis nyílás hagyásával vékony agyagréteggel vontak be. Az agyag megszáradása után a nyílásba forró bronzot öntöttek, amely kiolvasztotta a belsejében levő viaszt, és ennek elpárolgása után pontosan felvette a modell alakját. Amikor az öntvény kihűlt, az agyagburkolatot letörték róla.

A bronzöntésnek ezeket a módjait ismerhették a sághegyi telep bronzművesei is.

A bronzművesség eszközei voltak az öntőkanalak, amelyekből a Sághegyen 16 darab került elő. Van közöttük hengerlyukas is

(a hengeres lyukba illesztették be a fanyelet) és tömör nyelű is, amelyeket kézzel vagy csipesszel fogtak meg. A kiöntőszáj vagy a nyéllel egyirányú, vagy merőleges arra. (13. 9—10. sz. 25. old.—23. kép.)

A bronzművesség szempontjából a legérdekesebb leletek az öntőformák. Sok bronzeszköz típusnál nemcsak a bronztárgy, de az öntőforma is előkerült.

A Lázár-gyűjteményben 37 tárgynak, baltának, vésőnek, nyílhegynek, késnek, sarlónak stb. a kőbe vésett öntőformája volt meg, ami azért is figyelemre méltó, mert kétségkívül sokat öntöttek agyag öntőformákkal is.

Az öntőformák anyaga általában finom szemcsézetű, szürkésbarna homokkő. Úgy látszik, hogy megfelelő kőanyag ritka volt, és ezért értékes lehetett, mert a kőlapokat erősen kihasználták, és egy-egy kis kőnek néha mind a két lapjára, esetleg az oldalfalára is bevésték egy-egy tárgy formáját, így egy-egy kőlapon néha háromnégy tárgy negatívja is be van vésve. A rideg, törékeny, kemény bazaltot ritkán használták fel, mindössze egy bazaltból való, egy szárnyas balta öntőformája ismeretes. (24. kép) Ennek az öntőformának négy sarkába még további két helyen lyukak vannak fúrva. Ezek a pálcikák belehelyezésére szolgáltak, amelyek az ellenforma megfelelő lyukaiba illettek, és így a két félformát egymással szemben helyes helyzetben rögzítették. (13. 29—30. old.—11. 280—281. old.)

Az öntőformákba öntőtölcsérek segítségével kúpalakú beöntőlyukon át öntötték be a bronzot, amit Lázár Jenő így ír le:

„Ha a megolvasztott bronzot keskeny beöntőlyukú modellbe öntötték, úgy agyagtölcséreket alkalmaztak, hogy a melléfolyást és ezáltal anyagpazarlást kikapcsolják. Érdekes, hogy az egyik ilyen agyagtölcsért úgy díszítették, hogy az a szarvasagancs anyagát utánozza." (13. 25. old.)

Az üreges és vékonyfalú tárgyakat öntőékek segítségével öntötték. Az ékek a leendő üregek helyéről kiszorították a bronzot. A Sághegyen talált ékek mind kőből készültek.

Az öntőtégelyek vastagfalú edények, amelyeknek a fenekén salakszerű ráégés van — általában grafittal erősen kevert agyagból készítették őket. Ezek az őskori öntőtégelyek a modern kohászat kokillájának praktikus elődjei. (15. kép) — Az öntőtégelyeken kívül más öntőedényeket is használtak.

A fújtatócsövek a tűz élesztését szolgálták. A tűzkutyák a tűzhely alkatrészei voltak.

Bronzszerszámok: a rövid, szélesfejű trébelő kalapácsok, a vésők, a fa- vagy csontnyelű poncolótűk és a karcolótűk.

Az öntőrögök leggyakrabban lepény vagy cipó formájúak. Anyaguk tiszta réz, némi — 0,46% ólom szennyezéssel. (13. 9—10. sz. 19—25. old.—13. 11—12. sz. 29—32. old.—10. 376—377. old.)

Az öntvények megmunkálása úgy történt, hogy a nyers öntvényekről a varratokat bronzvésőkkel eltávolították, majd a bronzot valószínűleg még kalapácsolással tömörítették. Először öntés után hidegen kalapálták a bronzot, később a későbronzkorban már többszöri hevítés közben kovácsolták azt tömörré.

A bronz szerszámok és tárgyak díszítésüket részben már az öntőformában megkapták, részben pedig bevésett mintákkal díszítették őket. A mintákat bronz-, később vastűkkel, ún. poncolótűkkel és vésőkkel vésték úgy, hogy azok hegyét a díszítendő tárgy felületére téve azokat fakalapáccsal ütögették, miközben a hegyüket továbbmozgatták. Így a poncolótűk, vésők folytonos rajzot készítettek.

Több sághegyi bronztárgyat, köztük csaknem az összes karperecet így díszítették. A poncolótűk általában felül is hegyesek és fa-, vagy csontfogantyúba voltak illesztve.

A vaskorban továbbfejlődött a bronz megmunkálása és díszítése is. Erről Lázár Jenő így ír:

„Az öntés és vésés művészeténél fiatalabb a bronzlemezek nyújtásával és kovácsolásával való formaadás, bronzedények készítése és ezeknek véséssel és trébeléssel való díszítése. Ez a művészet főleg a korai vaskorban — a hallstatt-korban — virágzott ki és leginkább bronzöveken és bronzvedreken (situla) került kivitelre. Ezért nevezik „situla"-művészetnek. A bronzvedrek főleg figurális díszítéssel vannak ellátva és jól szemléltetik koruk életviszonyait. Ábrázolnak földet művelő parasztokat, felvonuló harckocsikat, tokos baltát lóbáló lovasokat, lándzsával, sisakkal és pajzzsal felszerelt és oszlopban menetelő gyalogos katonákat, asztal mellett lakmározó nagyurakat, kiknek hárfások muzsikálnak, míg versenybírák előtt boxolók küzdenek egy díszes sisakért, stb. stb.
A situla-művészet hazája Olaszország és innen származnak az Ausztria déli részében talált példányok is. Magyarországra ez a művészet már nem jutott el. A Sághegyen csupán három — díszteleu — bronzedényt találtunk. Az edények kiemelkedő fülei 3—3 szegeccsel vannak felerősítve, mint ahogy szegecseléssel, vagy az egymásba hajtott élű bronzlapok összekalapálásával és esetleg forró bronzzal való leöntésével kapcsolták össze általában az összeérő edényfalak végeit, mert a forrasztást e korban még nem ismerték... A sághegyi bronzkovácsolás termékei a kovácsolt bronzdrótból spirálisan csavart ékszerek... a kovácsolt lemezből, vagy háromszögletes bronzrúdból csavart karperecek,.. végül a pontozással díszített lemezből készült fityegők, csipeszek, boltozatosan kikalapált testű ún. csónak fibulák stb." (13. 11—12. sz. 31—32. old.—26. kép.)

A sághegyi őstelepről — noha mint ismeretes, a telep nagyobbik része már megsemmisült, amikor a leletek rendszeres gyűjtése megkezdődött — több mint 1000 db bronztárgy került elő (13. 9—10. sz. 23. old.), egyrészük az ún. kincsleletekben volt. Sok bronzlelet elkallódott, sokat elvittek a magános műkedvelők is, néhány darabot őriznek a környék lakói is, de a leforgatott földtömegben is található még ma is egy-egy bronztárgy is. Az előkerült leletek számának helyes értékelése érdekében tekintetbe kell vennünk azt is, hogy a már nem használható bronztárgyakat mindig újra beöntötték. A megmaradt bronztárgyak egy része a telep hulladékai közé tartozott.

A magyarországi bronziparnak a Sághegyen tehát jelentős telepe volt, amelynek készítményei messze vidékre eljutottak.

A leletek részletes feldolgozása, kémiai analízise segítségével majd tisztább képet nyerhetünk arról, hogy milyen telepekkel és milyen mértékű kapcsolataik voltak. Csak néhányat az eddigi eredményekből: lehet, hogy importáru volt az a 3 db bronzlemezre erősített, és koncentrikus körökből álló mintákkal díszített aranylemez, amely a sághegyi II. sz. kincsleletben fordult elő, valamint valószínűleg importáru volt a III. sz. kincslelet két 41 cm hosszú liliomlevél alakú kardja is és lehet, hogy importáru az előkerült három szegecseltfülű bronzcsésze is. (10. 371—377. old.—13. 9—10. sz. 23. old.—13. 11—12. sz. 32. old.)

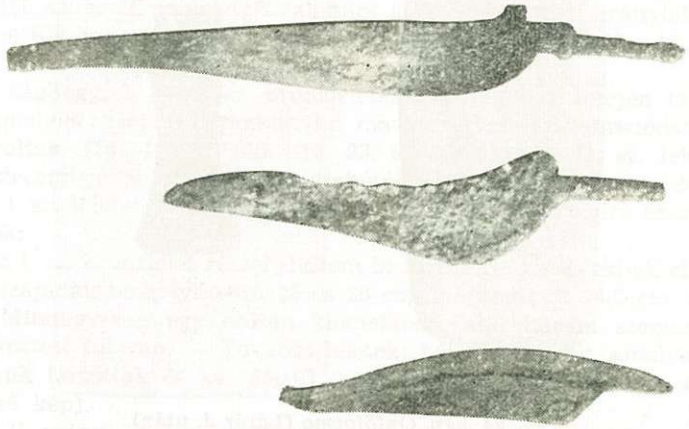

22. kép. Kések (Lázár-gyűjtemény)

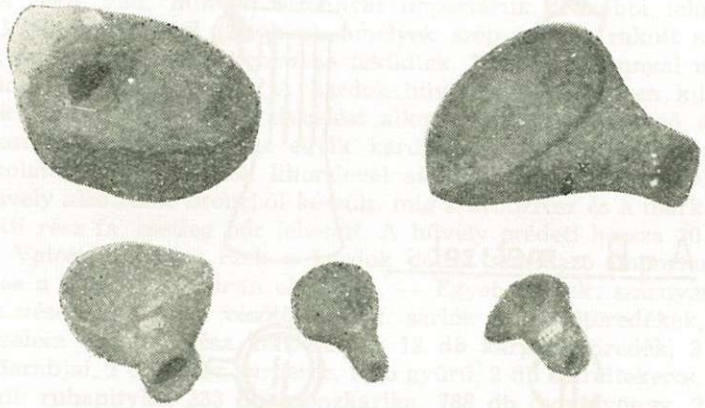

23. kép. Öntőkanalak (Lázár-gyűjtemény)

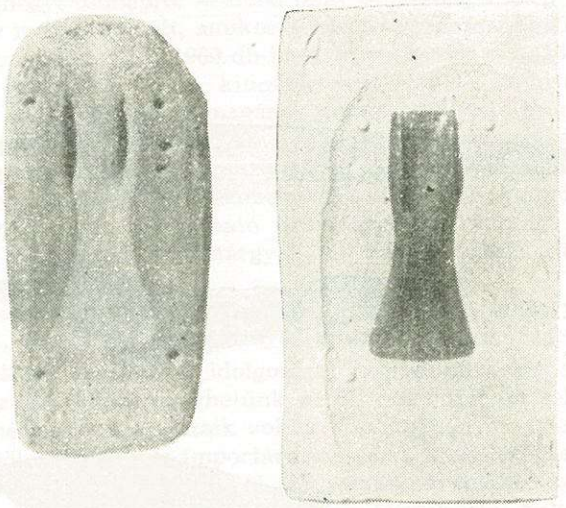

24. kép. Öntőforma (Lázár J. után)

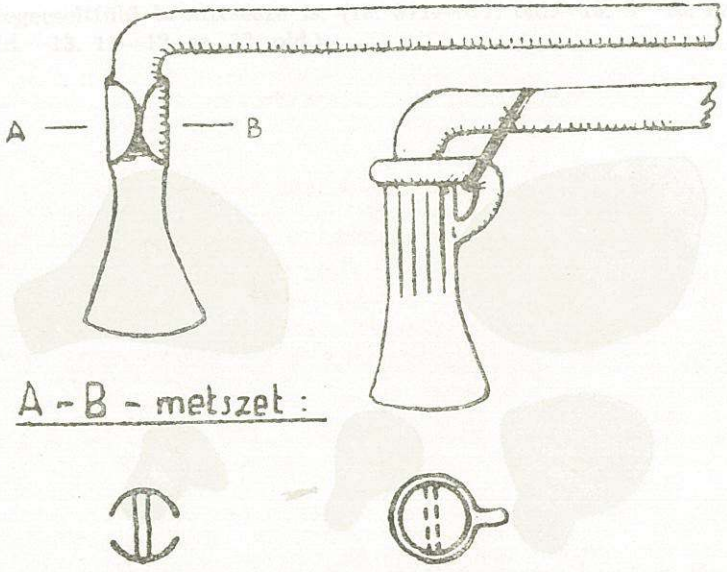

25. kép. Szárnyas és tokos véső rajza (Lázár J. után)

A kincsleletek

Dunántúlon a későbronzkor végéről a váli kultúra II. periódusából nagyszámú kincslelet került elő. Vas megye területéről a velemi I. sz. és II. sz. leletet, valamint a velemszentvidi aranyleletet említhetjük meg a sághegyi kincsleleteken kívül. (25.—20.—16. 12. old.)

A sághegyi I. és II. sz. bronzleleteket a Sághegy tetején találták, amelyek három agyagkunyhó maradványainak szomszédságában voltak. (10—12. 24. old.—13. 23. és 32. old.) A II. sz. leletet 1932. december 20-án a szélső kunyhótól mint egy félméterre északra, az I. sz. leletet pedig ettől még távolabbi 1,5 méternyire északra találták.

Az I. sz. bronzlelet részei: három bronzedény, amelyeknek elliptikus szájának tengelyhossza 25 és 20 cm, magasságuk 14,2 cm (26. kép). Mindegyiken egy erősen kiemelkedő, alul három szegeccsel megerősített fül van. — További leletek: két díszkorong, amelyeket bronztűk tartottak és két dísztű (a 15. képen a jobboldali és alsó középső kép).

A II. számú bronzlelet részei: három darab préseléssel koncentrikus körökkel díszített aranylap (27. kép). Az egyik köralakú, átmérője 52 mm, kerületén 14 lyuk van —, ezeken át volt a lemez aranydróttal aljához erősítve.

A másik két aranylemez hozzávetőlegesen félelliptikus alakú — a rövidebb tengely 46 mm, a félhossztengely 66 mm — amelyek bronzlemezekre voltak erősítve. Mindhárom aranylemez egy diadéma része volt. Minden bizonnyal importáruk. További leletek: két kard hüvelyestől (28. kép), amelyek szép rendbe rakott szárnyas és tokos vésőkön keresztbe feküdtek. Minden bizonnyal nagy gonddal rejtették el őket. A kardok hüvelyükből könnyen kihúzhatók voltak, mert a hüvelybélést alkotó falemezek elég jó állapotban maradtak meg. Az egyik kardnak bronz, a másiknak fa markolata van. A kardok liliomlevél alakúak és 41 cm hosszúak. A hüvely alsó része bronzból készült, míg a bronzrész és a markolat közötti rész fa, esetleg bőr lehetett. A hüvely eredeti hossza 30 cm volt. Valószínű, hogy ezek a kardok délről származó importáruk. Sajnos a háború folyamán elvesztek. — Egyéb leletek: szárnyas és tokos vésők (28. kép), vésőtöredékek, sarlók és sarlótöredékek, 20 db szélein nyitott egész karperec és 12 db karperectöredék, 3 db kés darabjai, 2 db egész karperec, 1 db gyűrű, 2 db spiráltekercs, kb. 200 db ruhapityke, 233 db bronzkarika, 788 db csontgyöngy, 2 db lándzsatöredék és egyéb bronztöredékek. Ide tartozik még kb. 30 kg rézrög.

A sághegyi III. sz. kincslelet szőlőforgatás alkalmával került elő Mike Dénesnek a Sághegy nyugati oldalán levő szőlőjéből, és 1934-ben a bécsi Naturhistorisches Múzeumba került. A kincslelet tartozékai közül néhány: egy szabálytalan alakú urna, ívelt bronzkés nyéltüskével, tokos bronzvéső, félhold alakú borotvatöredék, bronzsarló, tű, tűtöredékek, 9 db bronz karperec, 103 db kis bronzkarika, ide tartozik még egy kis kerek, díszített bronzkorong is. A borotvatöredék valószínű, hogy itáliai import. (23.—)

A sághegyi IV. és V. sz. kincsleletet még nem ismertették. (16. 12. old.)

Mivel magyarázható e leletek eredete, miért rejtették el értékeiket az emberek? — Áshatott el árukat kereskedő is, aki rablástól félt, elrejtette vagyonát a gazdag is, aki az elnyomottaktól féltette azt, végül eláshatta értékeit az ember ellenség betörésétől való félelmében is. A sághegyi kincsleleteknek a lakótelepen való előfordulása kizárja azt, hogy vándorkereskedők rejtették volna el őket, a társadalmi feszültség pedig még aligha lehetett olyan erős, hogy az elnyomottaktól való félelemből ásták volna el azokat. Külső ellenségtől félhettek itt.

26. kép. Bronzcsészék (Lázár-gyűjtemény)

27. kép. Diadéma részek (Lázár-gyűjtemény)

28. kép. Kardok és kardhüvelyek — szárnyas és tokos véső (Lázár-gyűjtemény)

KORAVASKOR (HALLSTATT i. e. 700—350)

A vas kohászatára olyan vidékeken tértek rá először, ahol a réz, vagy ón, illetve antimon nem fordult elő, szállítása pedig valamilyen ok miatt elakadt. Magyarország területén az i. e. VIII. század végén érkező új hódítók honosították meg a vaseszközöket, ezért hazánk területén csak ettől kezdve beszélünk vaskorról. A koravaskor idejét a korai vaskor II. szakaszának, Hallstatt CD periódusának — röviden azonban csak Hallstatt-kornak is nevezik. A továbbiakban a leletek korának megjelölésénél ezt a megjelölést is használom.

I. e. 500 körül kisebb szkíta csoportok érkeztek az Alföldre. Ismerték a fazekaskorongot és a vasat is. A legtöbbször gerendavázas sírba, az ún. kurgánokba temetkeztek. A ló- és kocsitemetkezés is szokásban volt náluk. Jellegzetesek a fekvő és összeroskadó szarvast ábrázoló díszeik és madárdíszeik is. Ezek a szkíták zsákmányoló portyázásokat vezethettek a Dunántúl területére is. A Sághegyen is előkerült néhány szkíta nyílhegy, valószínűleg kereskedők útján kerültek ide.

Az i. e. VIII. század végén érkező, az őslakossághoz képest kis számú hódítók fél méteres vaslándzsákkal, vaszablás lovakon száguldó sisakos, pajzsos harcosokkal, vágtató lovakkal húzatott szekerekkel törtek az őslakosságra. A sághegyiek 15 cm-es kis bronzlándzsákkal és egyéb kis fegyverekkel, így 15 cm-es kis liliomlevél alakú, közepén gerincelt pengékkel vették fel a küzdelmet. A pengék a markolat kehelyszerű résébe voltak ékelve és két-három nittszöggel voltak a markolathoz erősítve. Előfordult markolattal egybeöntött bronzkés, kardszerű fegyver is. A kések markolatát poncolással díszítették.

A lakosság többsége elmenekülhetett, vagy pusztító öldöklés áldozata lehetett, az ismertetett kincsleleteken kívül több kisebb elrejtett lelet, amely előkerült, sok-sok teljesen kiirtott család vagyonkája lehetett. — Lipp Vilmos is azt írja, hogy a sziklahasadékokban bronzeszközöket és ékszertárgyakat találtak, amelyeket mintha csak a menekülni kényszerült lakosság rejtett volna el oda. (19. 78. old.)

A hódítók nem földművesek, iparosok, akik csak szükség esetén katonák, hanem hivatásos harcosok, akik részére a háború, a rablás életcél és szükségszerű. Ők maguk nem dolgoznak, nem termelnek, ezért hódító hadjáratokat viselnek, más népeket szolgáikká tesznek. Az elnyomottakkal szemben gyakran erődöket építenek.

A megmaradt régi lakosság ugyanúgy temetkezett, mint régen, ugyanolyan edényeket használt, mint régen, csak a sírokba néha

elhelyezett egy-egy új divatú fekete felületű ún. grafitos urnát is. A hódítók is elégették halottaikat, de nem közös máglyahelyeken, hanem mindegyiket külön máglyán. Az urnáknak külön építményt is készítettek és föléje hatalmas földtömeget hordtak össze. Egy-egy ilyen sírnak — tumulusnak — a megépítése sok munkába került. Igen sok szegény emberrel, szolgával kellett a hódítóknak rendelkezniök, akik hozzátartozóiknak ilyen nagy munkát igénylő sírokat tudtak építtetni.

A „grafitos" kerámia

A koravaskorban az akkor egységes kultúrájú Dunántúl—Alsó-Ausztria—Stájerország területén feltűnő fényesen feketeszínű kerámiát „grafitos" vagy „grafitozott" kerámiának, másnéven bucheró kerámiának is nevezik. Ennek a kerámiának elsősorban a tumulusok leletanyagában van uralkodó szerepe — egy-egy tumulus 20—30 bucheró edényt is tartalmazott. Lehet, hogy a lakótelepeken előfordult bucheró edények is sírok részére készültek, csak még nem kerültek felhasználásra.

A bucheró-technika valószínűleg az Égei-szigetekről származik, de az etruszkok fejlesztették ki, és tökéletesítették ezt az eljárást, és ők alakították ki a bucheró edények sokoldalú formakincsét is.

Az Itália nyugati tengerpartjának a Tiberistől északra eső részén az i. e. IX. században az etruszkoknak már magas kultúrájuk volt, hatalmukat később az Appenineken túl is kiterjesztették.

Lázár Jenő a műszaki ember szemével tanulmányozta a koravaskor fényesen fekete kerámiáját, és egyik tanulmányában (17.) rámutatott arra, hogy ennek a kerámiának készítési módja ma is él Magyarországon is, és hogy a bucheró kerámiát tévesen nevezik „grafitos"-nak.

Dunántúlon régebben Pápán, Szentgotthárdon és Csornán — dori edények — égettek bucheró edényeket, amelyeknek korszaka Európában általánosságban a XVI. századig tartott. Ezután a mázas edények mellett élt csak tovább a szürke, fekete kerámia. Ma már nálunk is ritkaságszámba mennek az ilyen kerámiakészítő helyek, szórványosan vannak még a Balkánon, Dániában és a keleti szláv népterületen is. A téves grafitos elnevezés okozója az lehet, hogy a szürkére égetett kerámiát esetenként grafitot tartalmazó kencével fényesítik. A kerámia fekete színét azonban ebben az esetben nem a grafit adja, hanem az csak kitölti a felület pórusait és ezáltal az edény fényesebb lesz.

Lázár Jenő említett tanulmányából kitűnik, hogy a feketére égetésének különböző módjai, fogásai vannak, és hogy a jóminőségű bucheró kerámiához a kb. 900° C-on való kiégetés feltétlenül szükséges. Az égési folyamat lényegét a következőkben foglalja össze:

„Ha a kemencébe kerülő agyag vasvegyületeket tartalmaz, úgy az égetésnél vörösszínű ferrioxid (Fe_2O_3) képződik és az edények színe vörös lesz. (Ez a körülmény okozza a tégla vörös színét is.) Ha az agyag a vasvegyületeken kívül még meszet is tartalmaz, úgy mészvasoxid vegyületek keletkeznek és az edények sárga, vagy barna színűre égnek ki. A fekete kerámia készítésénél nem alkalmazunk mésztartalmú anyagokat, az edények az égetés első szakaszában tehát vörösre égnek ki. Ismételten előfordul pl., hogy azonos edényformák fekete és vörös kivitelben egyaránt előfordulnak. Ezek ugyanazon műhelyből kerültek ki, csupán a vörös edényeknél az égetést — a vörösre való kiégés után — redukáló eljárás alkalmazása nélkül befejezték.

Fekete kerámia készítésénél azonban az égetést nem fejezik be ezen a ponton, hanem kb. 12—15 órai égetés után a tűzkamrát erős kormozódással és kátrányképződéssel égő anyagokkal — nedves szalmával, juhtrágyával stb. — tömik meg és midőn a tüzelő már izzásba jött, elzárják a kemence nyilásait és ezáltal megszüntetik a kemencét átjáró léghuzatot.

Ennek kettős következménye van:

a) A tüzelőanyag széntartalma, léghuzat hiányában, nem kap oxigént, hogy eléghessen. A szén ezért a vörösre égetett agyag vasoxid tartalmából von el oxigént és a vörös ferrioxidot szürke ferrooxiddá (FeO) redukálja.

$$Fe_2O_3 + C = CO + 2FeO$$

Az edények színe tehát szürkévé változik.

b) A tüzelőanyagban levő szén, amely a huzat leállítása következtében nem tudott elégni és mely az agyag ferrooxidjának redukálódása folytán innen sem tud több oxigént elvonni, elégetlenül — korom formájában — a redukciós folyamatnál lepárlódó és az edényfelület pórusaiba beszívódó kátránnyal együtt — a kemencében álló edények izzó felületére sül reá és ott fényesen fekete, lemoshatatlan réteget alkot.

A fekete kerámia előállításánál tehát a redukciós égetés közben lejátszódó vegyi folyamat és a kátrányozódás és kormozódás hatása kombinálódik". (17. 156—158. old.)

Megállapítható, hogy a korai vaskor kerámikusai a redukáló és kátrányozó hatás fokozására az agyagba néha faszenet is kevertek.

Kis intenzitású redukálás és kátrányozás esetében az edények színe hamuszürke, illetve kékesszürke lesz. Ha az ilyen edényt ecetből, cukorból és grafitból álló kencével bevonják, és fényesre kefélik, fémes csillogásúvá válik, A sághegyi leletek között is vannak fémesen csillogó szürke felületű edények.

A nem bucheró technikával készült edények között is gyakoriak a bucheró edényalakok, de ezek nem fekete színűek és nem sírmel-

lékletek. Ilyenek kerültek elő a Sághegy tetején levő lakótelepről is.

A bucheró urnák közül a magasnyakúakat lényegében két — alapjával egymásnak fordított — csonkakúp alkotja. Talpuk átmérője gyakran igen kicsi, néha csak ötöd része a hasátmérőnek. — Az aránylag kis átmérőjű talp gyakori más bucheró edényeknél is. — Egyéb gyakori edényformák: situlák, lapos és mély tálak stb. — Az edények nagysága igen különböző lehet, néha hatalmas pl. 70 cm magas urnák is akadnak — ugyanakkor falvastagságuk igen kicsi — pl. 5 mm (36. kép).

A fekete kerámiát részben plasztikus, részben felületi díszek teszik széppé, ízlésessé.

A plasztikus díszítések legfontosabb formái:

1. Ujjal, illetve pálcával, vagy más megfelelő eszközzel behúzott hornyolások, ún. kannelurák.

2. Erősen kidomborodó hurkaszerű díszítések, vagy félgömb alakú dudorokból álló vízszintesen körbefutó sordíszek. Mindkettő a trébelt bronzedények hatását mutatja.

3. A leggyakrabban és legváltozatosabban alkalmazott plasztikus diszítőelemek a csúcsos és hosszúkás bütykök, a törésvonalakon körbefutó lécek, továbbá a plasztikus mértani idomok, amelyeknek gyakran szimbolikus jelentőségük van: a küllős kerekek pl. a napkorongot szimbolizálják. (36. kép) Ezek mellett a plasztikus díszek mellett a bevésett vonalak, hornyok, poncolt lyukacskák stb. gyakoriak.

4. Nálunk ritka, Itália és Nyugat-Alpok—Dél-Németország területén gyakori az edények, fedők állatokkal, vagy állatfejekkel való díszítése. (40. 42. kép)

Végül plasztikus díszítőelemnek tekinthetők a megfelelően kiképzett fülek, vagy a füleket helyettesítő szarvak, fogantyúk stb. is. Érdekes, hogy a magyarországi koravaskori kerámia rendkívül kedveli a füleknek csupán az egyik oldalon való alkalmazását.

Felületi díszítésmódok:

Még az égetés előtt rádörgölik, „sikálják" a kiszáradt edény felületére a kívánt mintát, amely kiégetés után éppúgy fekete lesz ugyan, mint az edény többi része, de mert a minta egyes részei másképp verik vissza a fényt, elüt az alaptól, és a minta egyes részei is egymástól. A mintákat ma általában olajba mártott kavicsokkal sikálják be — a sághegyi telep leletanyagában is kerültek elő kavicsok, illetve megfelelően formált, kézbeillő, és néha mutatóujjnak is támaszt nyújtó sikálókövek.

Az ősi bucheró kerámia formái és díszítési módjai alapjául szolgálhatnak a magyarországi népi bucheró kerámia felújulásának és felfrissülésének.

A házi használatú edényeket általában durván iszapolt agyagból készítették, és egyszerűbbek is voltak, mint a temetkezésnél használt edények. — A főzőedényeket csonkakúp alakú fogantyúval ellátott fedőkkel takarták le, amelyek át voltak lyukasztva, hogy a gőz feszítőereje le ne dobja őket (30. kép). Az alig néhány centiméteres agyagedénykék, csörgők stb. gyermekjátékok lehettek. Az előkerült 7 darab cseccsel ellátott kis csésze a gyermekek táplálásának gondosságát mutatja. A csészék készítésénél a szopórészt a csésze kiformálása után ragasztották fel. A rómaiak szopóedénykéi ugyanilyen alakúak voltak, de azok főleg üvegből készültek. (12. 25. old. és 4.—)

29. kép. Fémesen szürkére égetett edények (Lázár-gyűjtemény)

30. kép. Házi használatú edények (Lázár-gyűjtemény)

31. kép. Díszes edények (Lázár-gyűjtemény)

32. kép. Agyag szopóedényke (Lázár J. után Bókay J. közölte)

A Sághegy-környéki tumulusok és egy hozzájuk tartozó urnasír

Lázár Jenő tárt fel néhány Sághegy-környéki tumulust. Munkásságát sajnos azóta senki sem folytatja.

A tumulusok ma 2,5—3 méter magas, 25—30 méter fenékátmérőjű dombok.

A feltárt tumulusok azt mutatják, hogy a tumulus-temetkezések közös alapelvek szerint történtek, és hogy ezek az alapelvek azonosak, vagy közel azonosak voltak a görögöknek az Iliásban leírt temetkezések szokásaival.

A halottat az eledelül leölt disznókkal és marhákkal, fegyverzetével és mindazzal, amire neki elképzelésük szerint a túlvilágon szüksége lehetett, máglyán elégették. Az Iliás szerint egy egész napig tartott a halott elégetése. A máglyák nem égtek ki, ezért joggal feltételezhetjük, hogy a tüzet nem hagyták egészen leégni, hanem azt előbb eloltották, talán az Iliásban leírt temetéshez hasonlóan nálunk is borral — aminek áldozati jellege is lehetett. A halott kiégett csontjait és az áldozatokét urnákba gyűjtötték és a sírkamrákba helyezték. Végül a máglya és a hamvakat tartalmazó építmény fölé szekereken hatalmas tömegű földet hordtak össze.

a) A Jánosháza melletti tumulus. A Sághegytől délre, attól több mint 15 km távolságra volt ez a sírdomb, amely korábbi a többinél, a bronzkor IV. periódusából való, a halomsíros (keszthelyi) kultúrához tartozik, amelynek népe a XIII. század elején északnyugatról hatolt be az országba.

A halom felső részén hat urnasír volt, amelyeket lapos, a Kissomlyó hegyről származó tufakövek határoltak. Itt tehát későbbi rátemetkezés volt.

A leletek között edények, bögrék, tálak és égett bronzdíszek voltak. (15. 202. old.)

b) A Sándorháza-major melletti tumulus. Sándorháza-majortól délnyugatra a Kódó patak partján, az út mentén volt egy tumulus. A sír középvonalától nyugatra egy 6,50 m külső és 3,20 m belső átmérőjű bazalt kyklopsz-kövekből épített kőgyűrű volt. A fal magassága 75 cm és a fal alja felett 20 cm-re 4 cm vastag sulykolt agyagpadló volt. A gyűrűtől keletre voltak a máglya nyomai. A tumulusból ép lelet nem került elő, mivel a felszínen sok cserépdarab volt, valószínű, hogy a sírt már feldúlták. A kőgyűrűr alja kb. 70 cm-rel volt az eredeti talajszint felett, ami azt jelenti, hogy egy kis lapos tetejű dombot hordtak össze, mielőtt a kőgyűrűt építeni kezdték. Az itt talált cseréptöredékek szürkés-barnás színűek, közöttük

feketére égetett nem volt. Ez bizonyos hasonlóságot mutat a jánosházi tumulussal. (14. 37—40. old.)

c) A Kismező-major melletti tumulus. A Sághegytől 6—7 kilométerre, a Kismező-majortól délkeletre, a Marcal bal partján 1931 októberében került feltárásra ez a sír. Benne egy 400 · 400 cm méretű, minden oldalról zárt építmény volt. A habarcs nélküli falakat nem faducolással támasztották meg, hanem azok lefelé vastagodtak, hogy a föld nyomásának jobban ellenállhassanak. Az építmény belsejét válaszfalakkal kamrákra osztották. A szétmállott famaradványok arra utalnak, hogy a kamrák eredetileg fagerendákkal voltak befedve, amelyeket még egy sor megfelelően kirakott kővel is beborítottak. Minden egyes kamra tetőzetének közepe felett egy-egy hegyes követ vertek be, amely a boltozat zárókövéhez hasonlóan minden oldalról feszített, és így a famennyezetet tehermentesítette. Ezek a kövek elő is kerültek. A fagerendák már régen elkorhadtak, és a mennyezetek beszakadtak, de a hegyes zárókövek megmaradtak.

Néhány a leletek közül: két bronztű borostyán gömbfejjel, bronzgombok, gyűrűk — velük együtt marhacsontok. A vasfegyverzet tartozékai: két kb. 43,5 cm hosszú lándzsa fanyélmaradvánnyal, rövid tokos lándzsa, tokos vasbalta, tokjában fanyélmaradvánnyal, vaszabla, kis nyulványokkal ellátott vasvéső stb. Ez a tumulus a Hallstatt kor — koravaskor elejére datálható. Kerámia mellékletek: magas és alacsony nyakú feketére égetett urnák, részben fekete, részben nem fekete situlák és tálak. Ennek a tumulusnak Lázár Jenő leírásának és rajzának megfelelően megépített mása ma a Magyar Nemzeti Múzeumban földszinten jobbra látható. (14. 40—41. old.—33. és 34a—b kép)

d) A Mesteri melletti tumulus (35. kép). A Sághegyről északnyugatra, a Mesteriből északra vezető úton, a Cinca-patak és Mesteri közötti szakaszának keleti szélén 1932 augusztusában tárt fel Lázár Jenő egy tumulust. A halom közepén, annak észak-déli tengelyében, a középtől délre kőépítmény volt, északra pedig máglya.

Az építmény 490 · 440 cm belméretű alacsony csarnok volt, nyitott északi oldallal, déli oldalán pedig egy elkülönített 100 · 120 cm belméretű kamra csatlakozott hozzá. A sorbarakott bazaltkőből álló falak magassága 170 cm, vastagsága 40 cm volt. A falak külső oldalát faducolással védték a földnyomás ellen, míg a fal belső oldalát a mennyezetet tartó oszlopok támasztották meg. A csarnok közepén is volt 5 mennyezetet tartó oszlop. A padlózatot döngölt agyag képezte. A mennyezet már beszakadt, megállapíthatóan fából volt.

A csarnok padlóján talált cserépdarabokból 24 edényt sikerült

összeállítani. Az egyik fémesen fekete, magasnyakú, több, mint 70 cm magas, kb. 5 mm falvastagságú urnának a nyakán négy napkorongot ábrázoló díszítés, lejjebb négy bütyök, hasán pedig hornyolás van (36. kép). Ugyanitt más nagyméretű urnák is voltak (37. a—b. kép). Az urnákon kívül tálak (38. kép), füles edények (39. kép), agyagvedrek (situla), madáralakot ábrázoló fedőfogantyúval (40. kép) és egy csésze került elő. Az edények részben feketére égetettek, néha festették is őket, részben pedig régi kivitelűek.

A csarnok nyugati falának közepénél ló, marha és legalább két disznó csontja feküdt. A csarnok nyitott északi oldala előtt volt a máglya maradványa: 5 m átmérőjű és 30 cm vastag faszén réteg. Ebben több mint 100 összeégett bronzékszer maradványa és 6 db 2,5 cm átmérőjű, közepén bütykös vasgomb és feketére égetett cserépdarabok voltak. Minthogy vasból, vagy más fémből készült fegyvert nem takart a halom, lehet, hogy női sír volt. (14. 37—40 old.)

e) A csöngei tumulusok. Míg az urnasíros temető a községtől délre volt, északra tumulusok fekszenek, amelyek kelet felé több kilométer hosszan Kemenesmagasi községig húzódnak le, elkülönülő csoportokat alkotva. Itt Wéber Gyula végzett ásatásokat 1931—32-ben, az akkor megalakulóban levő Kemenesaljai Múzeum részére. A múzeum nem jött létre, a leletanyagot Lázár Jenő vette át, és azokat részben a leletek alapján, részben pedig emlékezetből ismertette (14. 204—207. old.), a bronzsisakkal pedig Mozsolics Amália foglalkozott (21.).

Az I. sz. csöngei tumulus. Az építményt végeiken egymásba kapcsolódó fekvő fagerendákból építették (41. kép). Valószínű, hogy menyezetét is fa képezhette. Sulykolt agyagpadlóján álltak az edények, az építménytől északra volt a máglya.

A leletek közül néhány: négy vaslándzsa, amelyeknek eredeti hossza 50 cm lehetett. Köpülyökben még megmaradt a fanyél maradványa. A leletek között vaszablák és zablarészek, továbbá egy bronzlemezből készült sisak is volt (42. kép). Ez az egyetlen magyarországi sisak, amely sírból került elő, és amelynek leletkörülményeit és leletegyüttesét közelebbről ismerjük.

A sisak harang alakú, a szélén 1,6 cm szélességű vaslemez szalag fut körül, amelyet kúpos bronzszegekkel erősítettek fel. Ott, ahol a szegek fejei kívül kiállnak, a lemez valamivel szélesebb, felső széle pedig fűrész módjára fogazott. A szegek nemcsak a vaslemez felerősítését szolgálták, hanem ezek tartották össze a sisakot alkotó bronzlemezeket is. A sisak tetején domború vaslemez van, amely hasonló bronzszegekkel van felerősítve, mint a sisak alsó szélén futó vasszalag. Középen bronzhenger emelkedik ki, le-

felé kissé kiszélesedik, alsó része benyúlik a vaslemez alá. Azt nem lehet látni, hogy a sisakrátétet és a vaslemezt hogyan erősítették össze.

Nagyon érdekesek még a sisakon látható, szegekkel felerősített foltok. Az egyik oldalon egy nagy folt úgy van felerősítve, hogy a szegek kívülről nem emelkednek ki, de belül a végeik kiállnak. Ezen az oldalon van még egy nagyobb, félkör alakú bronzlemezfolt is. A másik oldalon egy kisebb folt, amely a peremtől indul ki. A sisak valószínűleg megsérült, és ezért foltozták meg. Korát a Hallstatt C végére, D elejére, tehát a koravaskor közepére kell tennünk. Egy analóg példánya a nagybaráti tumulusból ismeretes, a sisakrátéthez hasonló pedig Luckyban fordult elő.

Ennek a tumulusnak a kerámiája igen szép és gazdag. Edényei közül az egyik festett fehér meander vonalakból álló mintával díszített. Nagyon szépek a grafitsávos táldíszítések is (43. 44. kép).

A II. sz. csöngei tumulus. Ennek leletei régebben a szombathelyi múzeum tulajdonában voltak, de ezek a háború folyamán legnagyobbrészt megsemmisültek. Csak leírásokból és fényképekről ismerjük őket (45. kép).

f) A bobai tumulus. A kismezői tumulustól délre, a Marcal folyó mentén, Boba határában feltárt tumulus máglyát nem tartalmazott, hanem csak urnasírt takart. Érdemes megemlíteni, hogy a hamvakat tartalmazó tálat edénytöredékkel fedték be. Lehet, hogy e töredék másik darabjait más tálakon, talán az elhúnyt rokonainak hamvai felett találnánk meg. A leletek között szerepel három darab, kb. 30 cm hosszú vaslándzsa, amelyeknek hegyét hüvely burkolta (47. kép). Ez a tumulus más temetkezési szokásra utal, mint a Sághegy közvetlen szomszédságában feltárt tumulusoké, leletanyagában pedig a fémesen szürkére égetett bucheró edénytöredék —, de a dudordíszítésű tálak is késői típusok, amelyeknek analógiáit főleg a krajnai sírok leletanyagában találjuk meg (35. kép). Ez a tumulus fiatalabb a Sághegy közvetlen környékén feltárt tumulusoknál, ez a Hallstatt D periódusába sorolható — a koravaskor utolsó szakaszába (46.—47. kép).

Lázár Jenő megemlít egy olyan tumulust is, amely üres volt, amely csak egy kis kőhalmot takart, amivel csak a tumulus helyét jelölhették ki. (12. 26. old.) Lehet, hogy ez az esetleges sírrablók megtévesztését szolgálta, de lehet jelképes temetkezés is — egy távol elesett hős jelképes sírja, akinek lelke túlvilági nyugalmát így akarták biztosítani.

Az említetteken kívül még tumulusok vannak a Kemeneshát szélén levő Kanota melletti Földvárpusztán is, ahol a kiemelkedő

dombhátat körbefutó hosszú védőárok és földsánc védte. A sáncon belüli terület kb. akkora, mint a Sághegy teteje volt. Itt még ásatások nem voltak. Vaszar mellett is volt négy tumulus, közülük egyet tártak fel. A Külsővat melletti sáncok sincsenek feltárva. A vépi erdőben Porpác és Vép között is nagy tumulusmező terül el. A Somló alatt, Doba község mellett is van három tumulus. A Tátika alatti völgyben, Bazsi község és a sümegi bazaltbánya közelében tíz sírdomb van, 6—7 méter magasak. Erre a tumulussorra merőlegesen kb. ötven kisebb, a sághegyiekhez hasonló domb van. A Somlótól nyugatra három tumulust tártak fel, bennük favázas kősírkamrák voltak, vasfegyverekkel. Csöglén két tumulus van. Vasvár mellett is van két tumulus a községi erdőben. (Ez utóbbi Mozsolics A. közlése)

A tumulusok építtetői kétségtelenül a sághegyi telep felett is uralkodó osztály tagjai lehettek. A tumulusokhoz tartozó urnatemetők nem ismeretesek, csupán a hegy tetején, a lakótelepen talált sír tartozik ebbe a korba, illetve ennek végére.

A sírban három 50,5 cm magasságú magasnyakú urnát, két tálat és egy csonkakúp alakú és egy kúpos, csőszerűen végződő fedőt találtak (48. kép). Az urnák vöröses színű agyagból készültek, hasuk szélesen öblösödik, hosszú nyakuk ívelten emelkedik, szájperemük pedig vízszintesen hajlik ki. (14. 34. old.) E három urnához hasonló típust többet a Sághegyen nem találtak. A tálak közül az egyiknek magas vállán ferde kanellurozás látható és kis fül is van rajta, a másik behúzott peremű és grafitos vonaldíszítés borítja.

A sír közvetlen közelében találtak még egy, az előzőekhez hasonló, de bucherós 54 cm magas magasnyakú urnát, amelynek vállát három vonal díszíti, hasa öblösödő, amelyen félgömb alakú dudorokból álló, vízszintesen körbefutó sordísz van. Ez az edény a trébelt bronzedények befolyását mutatja. Vele együtt fordult elő egy világos szürke tál is. (49. kép—14. 34. old.)

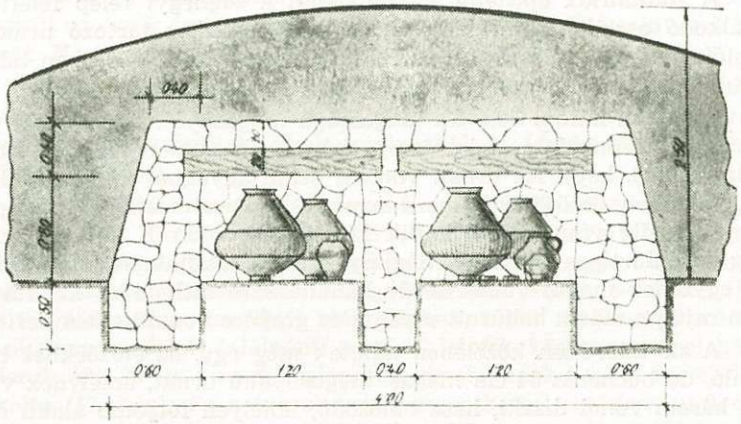

Kismezői tumulus (Lázár J. után)

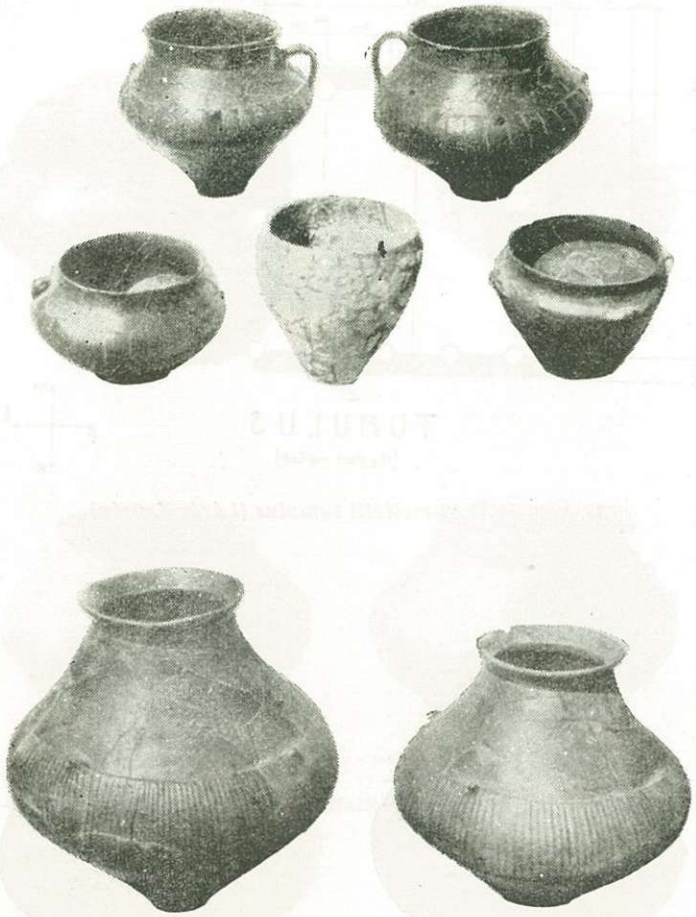

34. a—b. kép. Urnák a kismezői tumulusból (Lázár-gyűjtemény)

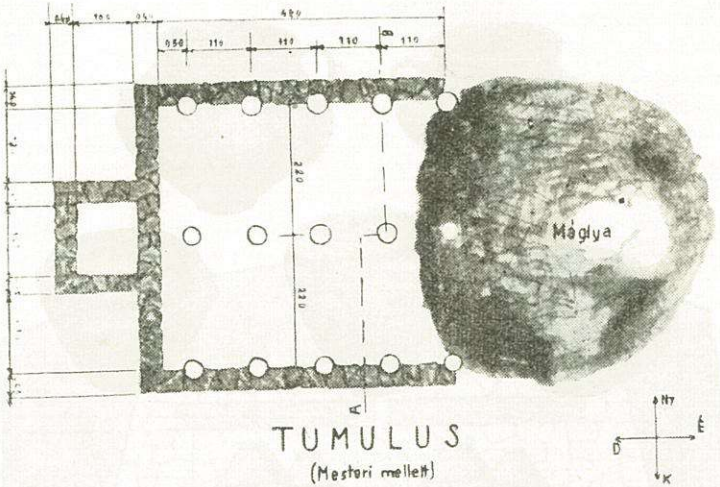

35. kép. Mesteri melletti tumulus (Lázár J. után)

36. kép. Napkorongos urnák (Lázár-gyűjtemény)

37. a—b. kép. Urnák a Mesteri melletti tumulusból (Lázár-gyűjtemény)

38. kép. Urna és tálak a Mesteri melletti tumulusból (Lázár-gyűjtemény)

39. kép. Füles edények a Mesteri melletti tumulusból (Lázár-gyűjtemény)

40. kép. Agyagveder a Mesteri melletti tumulusból (Lázár-gyűjtemény)

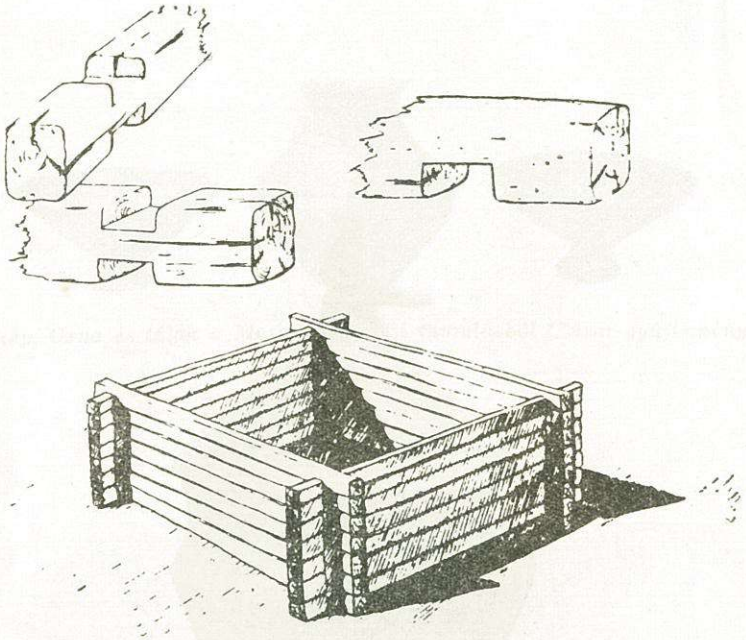

41. kép. Csöngei 1. sz. tumulus faépítményének rajza (Lázár J. után)

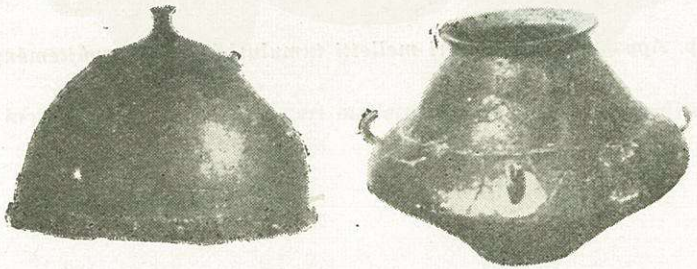

42. kép. Sisak és szarvakkal díszített edény az I. sz. csöngei tumulusból (Lázár J. és Mozsolics A. után)

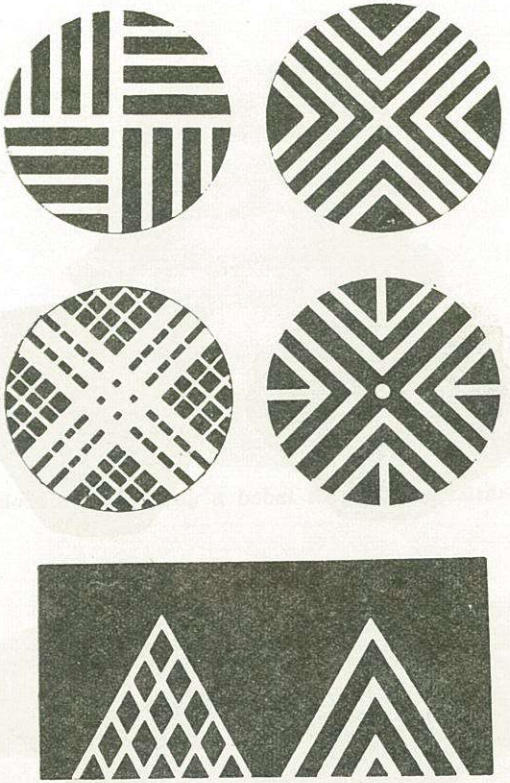

43. kép. Grafitsávos táldíszek (Lázár J. után)

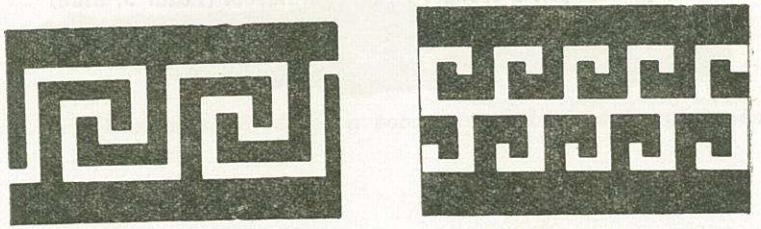

44. kép. Meandervonalas díszítés (Lázár J. után)

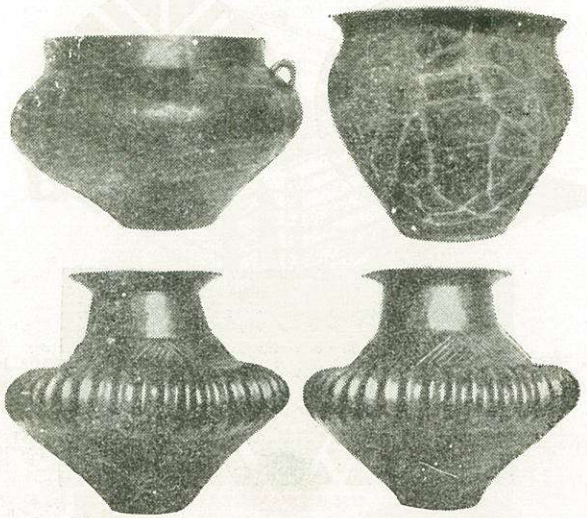

45. kép. Edények a csöngei II. sz. tumulusból (Lázár J. után)

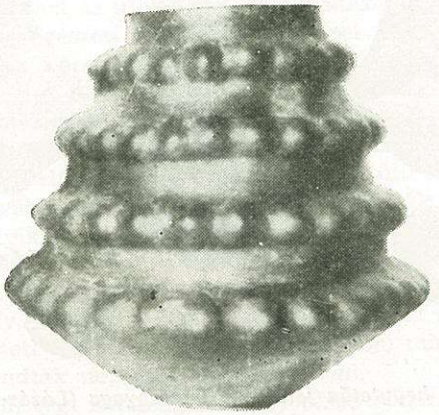

46. kép. Dudordíszítésű edény a bobai tumulusból (Lázár-gyűjtemény)

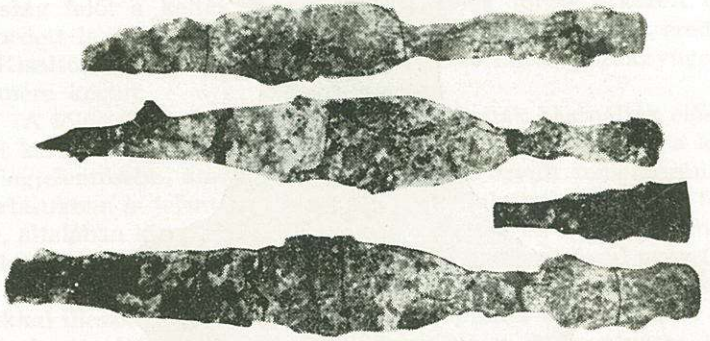

47. kép. Vaslándzsa-töredékek a bobai tumulusból (Lázár-gyűjtemény)

48. kép. A hegytetőn talált sír leletanyaga (Lázár-gyűjtemény)

49. kép. Magasnyakú urna a tetőről (Lázár-gyűjtemény)

KÉSŐVASKOR

(i. e. 350—időszámításunk kezdete)

Kelták

Az őskornak azt az utolsó fejlődési szakaszát, amelyet a Dunántúlon a kelták régészeti hagyatéka képvisel, késővaskornak, vagy La Tene kultúra korszakának nevezzük. A kelták a mai Ausztria területéről érkeztek hozzánk az i. e. IV. sz. első harmadában, amelynek néppé formálódása a Duna forrásvidékén, a Rajna középső szakasza mentén és a Jura hegységben történt. Először Sopront és környékét, a Kisalföldet, majd egész Dunántúlt elfoglalták, innen nyomultak tovább Erdélyig, ahol a dákok állták útjukat. Eszközeiket, fegyvereiket vasból készítették, kétélű vaslándzsájuk, harci csákányuk, hosszúszakállú vasnyílhegyeik, vaskardjuk a messze római földön is rettegett volt. Útjukban mindenütt csak a központokat — főleg a földvárakat és a fémműves központokat pl. Velemet is — és a megerősített helyeket kerítették kezükbe, minthogy a terület egészét nem tudták népességükkel betölteni.

A Dunántúl régi lakosságának egy része a kelták elől délre húzódott, másrésze pedig a keltákkal közösen folytatta életét a régi telepein, közülük több törzs nyelvét is megőrizte. A kelta telepek közül sok várossá fejlődött és alapjává lett a későbbi római városoknak. Letelepedésük több hullámban történt, i. e. 80 körül Csehország felől a kelták új hulláma, a bojok törzse érkezett és telepedett le a Kisalföldön és Dunántúl nyugati részén. Az eredetileg a Kisalföldön lakó anartok illir-kelta törzse Erdély északnyugati peremére került.

A főleg földművelő és állattenyésztő kelták használták először a két kerek malomkőből álló kézidarálót. Háziállataik közül a ló volt a legjelentősebb, amely később a kocsival együtt temetkezési szertartásukban is jelentős szerepet játszott. Halottaikat hátukra fektetve, általában kinyújtott végtagokkal temették el, a sírokat kövekkel rakták körül. A régi lakosság továbbra is hamvasztással urnasírokba és tumulusokba temetkezett. Ez azt jelenti, hogy osztálytagozódásukkal illeszkedtek be a kelták közé. A korszak vége felé már a kelták is átvették a hamvasztásos temetkezést, a csontvázas temetkezés ebből a korból már csak szórványos.

Korongolt edényeiket a korszak végén festették, gyakran festettek fehér csikokat, esetleg ezen vörösre festett hullámvonalak futottak. Ornamentikájukban gyakori az „S" alak. Kedvelték az üvegből készült gyöngyöket és karikákat is.

A Sághegyen nem, vagy csak nagyon szórványosan telepedtek meg. Semmi lelet nem ismeretes, ami megtelepedésükre utalna. Úgy látszik, hogy a telepnek a kelták betörése vetett véget. Ellenálltak-e, elpusztultak-e, vagy elmenekültek-e a sághegyi földművesek, bronzművesek, nem tudjuk —, a hegyen többé nincs jelentékeny telep. A rómaiak korát is csak néhány ruhacsat, ún. fibula és érme képviseli, bár figyelőhelyről és táborról (castrum) is történik az irodalomban említés. — Nyolc hullámvonalas edény talán a késő-szláv időkből való. (12. 23. old.) A sághegyi telep tehát 2500 éves fennállása után megszűnt, az ember a környéken folytatta életét, de a Sághegy továbbra is jelentős szerepet játszott.

A hegy felső részét habarccsal kötött fal vette körül, a fal vastagsága 1,80 méter, eredeti magassága 3 méter lehetett. A falat később a korábbi fal köveinél kisebb kövekből még magasították, de nem építették olyan erősre, mint a korábbi volt. A fal belső fele alacsonyabb volt a külsőnél — az őrök számára „járda" — gyilokleső — volt rajta. A fal külső felének magasított része — amely olyan magas volt, hogy az őr átláthatott rajta — védelmül is szolgált számára. A hegy nyugati oldalán vezetett az út a tetőre, ahol az erődítmény kapuja volt. Ezt az utat ma is várútnak hívják. Lázár Jenő véleménye szerint a fallal körülvett Sághegy mentsvárul szolgált, ahová veszély esetén menekült a környék lakossága.

A falmaradványokon a lőrések nyomai még láthatók, ami középkori eredetre utalhat (50. kép). A tatárjárás idején a dömölki apátság már létezett, temploma és kolostora is megvolt már. A Sághegy legalább is, mint mentsvár számításba jöhetett, noha várát csak 1272-ben említik először, amely 1479-ben már rom volt. (Csánki I.: Magyarország tört. földr. a Hunyadiak korában, Bp. 1897. II. 719. old.) A „vár" a jelen esetben csak megerősített helyet, a fallal körülvett hegyet jelenthette.

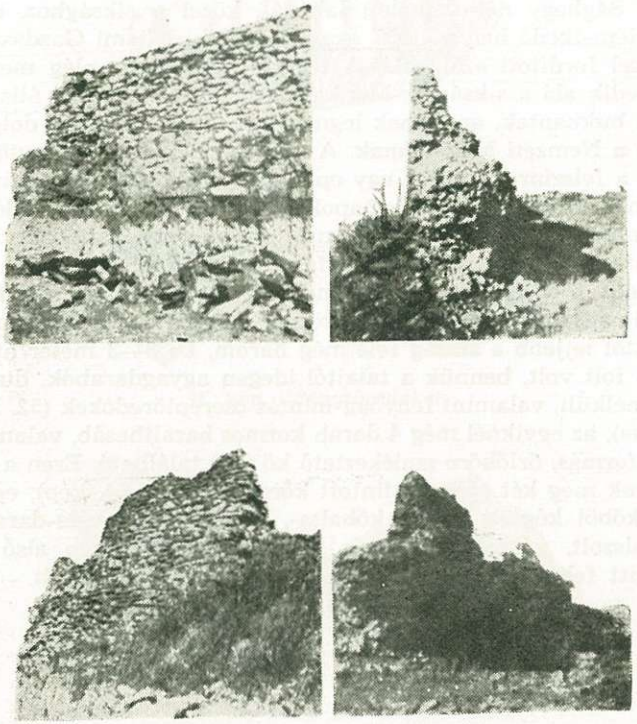

50. kép. Várfalmaradvány (Lázár J. és Mozsolics A. után)

VÉDJÜK A SÁGHEGYI LELETEKET!

Sok lelet semmisült meg az elmúlt évtizedekben, legalább ezentúl mentsük meg azt, ami megmaradt. A hegy megmaradt részén még most is fordulnak elő eddig meg nem bolygatott leletegyüttesek. Aki lelőhelyre bukkan, jelentse azt a tanácsnak. Ennek elmulasztása pótolhatatlan veszteséget jelenthet.

A Sághegy déli-délkeleti lábánál, közel a síksághoz, de attól még kiemelkedő helyen 1957 őszén a Köcski Állami Gazdaság sztalinyeccel fordított szőlő alá. A terület déli részén elég meredeken ereszkedik alá a síkságba. Munka közben egy hatalmas állat csontvázára bukkantak, amelynek legnagyobb részét az egyik dolgozó elküldte a Nemzeti Múzeumnak. A sztalinyec sok-sok edénytöredéket hozott a felszínre, de csak egy ép edényt mentettek meg mindössze. A munka elvégzése után hónapokkal később is cseréptöredékekben és csontdarabokban gazdag hamus foltok jelezték az őskori ember nyomait. A területnek a hegy felőli részén, az úttól kb. 30 méterre egy 5 m-es átmérőjű hamus folt volt látható, sok finoman iszapolt agyagból készült cseréptöredékkel (51. kép) és csontdarabbal. Ettől lejjebb a síkság felé még három, kb 3—3 méter átmérőjű hamus folt volt, bennük a talajtól idegen agyagdarabok, durva, díszítés nélküli, valamint fenyőág-mintás cseréptöredékek (52. kép felső része), az egyiknél még 4 darab kormos bazalthasáb, valamint egy lapos, formás, őrlőkőre emlékeztető kő volt található. Ezen a telepen találtunk még két szép pattintott kőeszközt (53., 54. kép), egy szerpentinkőből készült átfúrt kőbalta-, illetve kőkalapács-darabot és egy csiszolt, vágásra alkalmas csonteszközt (52. kép alsó része). Ugyanitt feltűnően sok szarvasagancs darab is előkerült.

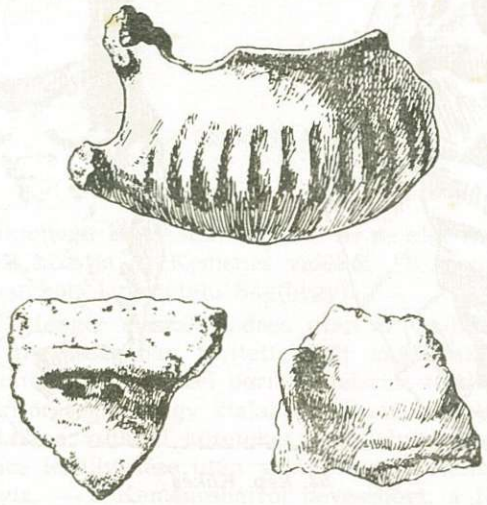

51. kép. Edénytöredékek

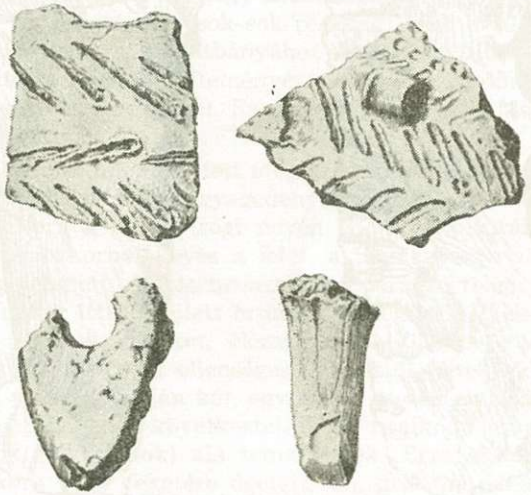

52. kép. Edénytöredékek — kalapácsdarab — csontkés

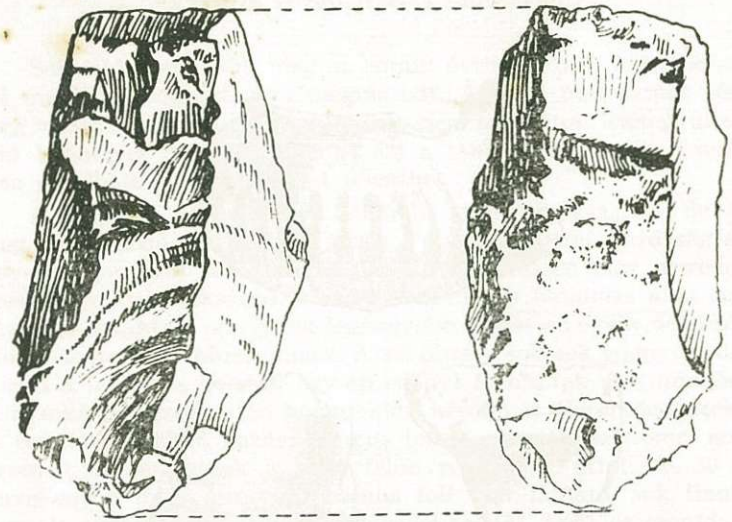

53. kép. Kőkés

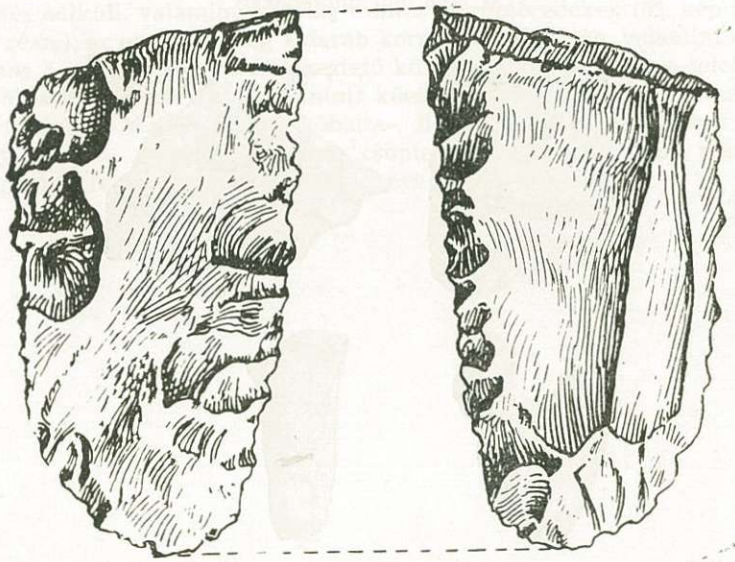

54. kép. Kőkés

ÖSSZEFOGLALÁS

A fennsíkjellegű Kemeneshát (Cser) és az alig hullámzó Kemenesalja együtt alkotja a „Kemenes vidékét". Kemenesaljából emlkedik ki az egykori lapostetejű Ság(hegy).

A Pannon-tenger visszahúzódása után az Ős-Rába még a mai Kemeneshát magasságában terítette szét kavicstakaróját. Ezt az enyhén hullámos, itt-ott vízzel borított felszínt módosították a bazaltvulkáni kitörések. Az így kialakult felszínre újabb hordalékrétegek rakódtak, a vulkáni kőzeteket sok helye be is takarták. A Győri-medence lesüllyedése után vastag hordaléktömeget szállít el a szél és a víz, — a Kemeneshátról kevesebbet, a Kemenesaljáról többet. Így alakult ki a Kemenes két tája és így formálódnak ki a tanúhegyek.

Az utolsó 50 évben a Sághegy bazaltsapkáját eltávolították, közben a fedőréteg lefejtésekor sok-sok régészeti lelet került elő. Amikor dr. Lázár Jenő a bazaltbányához került, gyűjtötte a leleteket és létrehozta magángyűjteményét, amelyet a szakirodalom Lázár-gyűjtemény néven emleget. Ez az anyag jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeumban van.

Az újkőkorban telepedhetett meg az ember a Sághegyen. Ennek a kornak a végén kezdenek agyagedényeket készíteni. Szépek a sághegyi későrézkori, a péceli (régi nevén badeni) kultúrához tartozó edények. A bronzkorból kevés a lelet, a Sághegyen csak gyér népességű telep lehetett. A későbronzkorban virágzó telepre lehet következtetni, ekkor itt ui. fejlett bronzművesség volt. E kor vége felé az emberek bronzeszközeiket, ékszereiket a földbe rejtették. Úgy látszik, hogy a sághegyiek ellenséges betöréstől féltek ekkor. A koravaskorban a sírok alapján két, egymástól élesen elválasztható társadalmi csoportra lehet következtetni. Az uralkodó csoport vezető tagjai halmok (tumulusok) alá temetkeztek. Erre a korra jellemzőek a szürkére vagy feketére égetett, ún. grafitos edények. A telepet feltehetően a kelták pusztították el.

IRODALOM

„A Sághegy és környéke" című fejezethez

1. *Antalffy Gyula:* Kemenesalja. Élet és Tudomány XVIII. 1963. 3. sz. 15—18.
2. *Babos (Szenttamási) Lajos:* A Sárvárvidéki Körjegyzőség története. Szombathely, 1943. 14—16. 132.
3. *Dr. Bulla Béla:* Magyarország természeti földrajza. Bp. 1962. 31—70. 81. 102—113.
4. *Dömötör Sándor—Horváth Ernő:* Vas megye földje és élete. Vas megye. Szerk.: dr. Horváth Ferenc, Szombathely, 1958. 3—17.
5. *Erdélyi János:* Balatoni bazalthegyek. Bp. 1954. 42—44.
6. *Ferenczy István dr.:* Geomorfológai tanulmányok a Kismagyar-alföld d.-i öblében. Földt. Közlöny LIV. 1924. 17—38.
7. *Jugovics Lajos:* A Sághegy felépítése és vulkanológiai viszonyai. Mat. és Term. Tud. Ért. Bp. 1937. 1214—1232.
8. *Körössy Lajos:* Adatok a Kisalföld mélyföldtanához. Földt. Közl. 1958. 291—298.
9. *Dr. Mauritz Béla* ny. r. tanár úr vezetése alatt 1936. év júniusában a dunántúli Bazalthegyek vidékére rendezett tanulmányi kirándulás ismertetője. (A dunántúli bazaltvidék szillabusa.)
10. *Dr. Pécsi Márton:* A Kisalföld geomorfológiai képe. Földrajzi Közlemények 1962. 2. sz. 113—140.
11. *Pécsi—Sárfalvi:* Magyarország földrajza, Bp. 1960. 109—110, 143.
12. *Smidéliusz Béla:* A Kemenesalja és lakói a régmúltban és most. Kemenesalja, XXVIII. évf. 1932. 23. sz. jún. 5.
13. *Dr. Stefanovics Pál* és *Dr. Góczán László:* A Kisalföld magyarországi részének talajföldrajzi viszonyai. Földrajzi Közlemények. 1962. 2. sz. 195—206.
14. *E. v. Szádeczky—Kardoss:* Geologie der rumpfungarländischen kleinen Tiefebene. Sopron 1938. 88—94. és 141—150.

„Az őskor" című fejezethez

1. *J. Banner:* Die Péceler Kultur unter Mitwirkung von J. Korek Bp, 1956.
2. *Banner János:* Bádeni edények a Vas megyei gyűjteményekben (folytatás) Dunántúli Szemle 1941. 3—16.

3. *Banner János:* Újabb adatok a dunántúli badeni-kultúra ismeretéhez. Dunántúli Szemle 1941. 345—354.
4. *Bókay János:* Agyag szopóedénykék a bronzkorszakból Magyarország területén. Orvosi Hetilap 1937. 22—23.
5. *B. Bóns Éva:* Kelták. Magyarország régészeti leletei Bp. 1957. 153—157.
6. *Faller Jenő:* A Szombathelyi Savaria Múzeum kohászati emlékei. Kohászati Lapok 1956. 11—12. sz. 524—530.
7. *Ferenczy Endre:* A magyar föld népeinek története a honfoglalásig. Bp. 1958.
8. *Hunyadi Ilona:* A kelták a Kárpátmedencében. Die Kelten im Karpatenbecken I—II. Bp. 1942—44.
9. *Dr. Kárpáti Kelemen:* Vasvármegye őstörténete. Vasvármegye. Szerk.: Sziklay—Borovszky Bp. 1898. 154—174.
10. *Lázár Jenő:* A sághegyi I. és II. számú bronzleletek ismertetése. Dunántúli Szemle 1941. 371—379.
11. *Lázár Jenő:* A sághegyi őskori telep bronzművessége. Dunántúli Szemle 1943. 280—287.
12. *Lázár Jenő:* Régészeti leletek egy kőbányában. Építőanyag, 1949. 1—2. sz. 23—26.
13. *Lázár Jenő:* A sághegyi bazaltbánya területén megtalált őskori telep bronzművessége. Építőanyag 1949. 9—10. sz. 11—12. sz.
14. *Lázár Jenő:* A Sághegy-környéki hallstattkori tumulus sírokról. Arch. Ért. 1951. 36—42.
15. *Lázár Jenő:* Hallstattkori tumulusok a Sághegy távolabbi környékéről. Arch. Ért. 1955. 202—211.
16. *Lázár Jenő:* A magyarországi korai vaskor történetének kérdései. Antik tanulmányok 1956. III. 1—22.
17. *Lázár Jenő:* Magyar népi „buchero" kerámia. Építőanyag 1958. 4—5. sz. 158—164.
18. *Lázár Jenő:* Néhány kiegészítő megjegyzés dr. Banner Jánosnak „Badeni edények a Vas megyei gyűjteményekben" című értekezéséhez. Dunántúli Szemle 1941. 239—242.
19. *Lipp Vilmos:* A történelem előtti kor Vas megyében. Vas megyei Régészeti Egylet Évi Jelentése 1876. 66—84.
20. *A. Mozsolics:* Der Goldfund von Velem-Szentvid. (Praehistorica) Basel 1950.
21. *A. Mozsolics:* Neuere Hallstattzeitliche Helmfunde aus Ungarn. Acta Academ. Scientiarum Hungaricae 1955.
22. *A. Mozsolics:* Zur Frage der Lausitzer Kultur in Ungarn. Sonderdruck aus dem Bericht über den V. internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte Hamburg 1958. — Berlin 1961.
23. *Mozsolics Amália:* Egy korahallstatti kincslelet Celldömölkről. (Vas megye) Folia Archeoligica 1939. 1—2. sz. 33—38.
24. *Mozsolics Amália:* A dunántúli bronzkor kialakulása. Vasi Szemle 1937. 234—241.
25. *Mozsolics Amália:* A második velemi kincslelet. Dunántúli Szemle, 1941. 257—263.

26. *Patay Pál:* Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. Bp. 1939.
27. *Patay Pál:* Újabb kőkor. Magyarország régészeti leletei. Bp. 1957. 43—45.
28. *Patay Pál:* Rézkor. Magyarország régészeti leletei. Bp. 1957. 67—69.
29. *Patay Pál:* Bronzkor. Magyarország régészeti leletei. Bp. 1957. 87—89.
30. *Patay Pál:* Korai vaskor. Magyarország régészeti leletei. Bp. 1957. 113—115.
31. *Patay Pál:* Szkíták. Magyarország régészeti leletei. Bp. 1957. 137—139.
32. *Patay Pál:* Tallózások Vas megye őskorából. Dunántúli Szemle, 1943. 263—271.
33. *Vértes László:* Őskőkor. Magyarország régészeti leletei. Bp. 1957. 15—19.
34. *Vértes László:* Őskőkor. A Magyar Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeum kisérleti kiállításának vezetője.
35. *Wéber Gyula:* Sághegy őskora. Szombathely 1932.
36. Vezető a Magyarország népeinek története a honfoglalás koráig című kállításhoz. Bp. 1962.

Kreszmerics Ferenc Könyvtár tulajdona
110959
Celldömölk